

**Avhandling i kirkehistorie, høsten 2010,
ved "Det teologiske Menighetsfakultet"**

**"Faktiske endringer i forståelsen av kirke/menighet,
belyst av liturgihistoriske endringer på 300-tallet, med
henblikk på prestedtjenesten og nattverdpraksis"**

- Hva vant vi og hva tapte vi?

Kandidat: Rune Langseth

Kandidatnr: 2108

Emnekode: AVH504

Emnenavn: Spesialavhandling med metode

Studiepoeng: 30

Studieprogram: Cand. theol.

Veileder: Professor Oskar Skarsaune

Innholdsfortegnelse:

1.0 Innledning	3
1.1 Problemstilling, begrensing, litteraturbruk og forkortelser.....	3
2.0 Prestetjeneste før år 313	5
2.1 Hvem gjorde prestedtjeneste?.....	5
2.2 Prestens tjenester og oppgaver.....	8
2.3 Det trefoldige embetet - lederskap.....	8
2.4 Bibelsk bakgrunn for prestedtjenesten i den kristne menighet.....	9
3.0 Nattverd før år 313	12
3.1 Nattverdliturgien - en kort oversikt.....	12
3.2 Biskopens innvielse av nattverden.....	13
3.3 Nattverden var for de hellige.....	14
3.4 Nattverdforståelse - nattverden som offer.....	15
4.0 Menighet før år 313	17
4.1 Menighetsforståelse før ca år 200.....	17
4.2 Enhet.....	18
4.3 Den kristne menighet - <i>en minoritet</i>	18
5.0 Prestetjeneste, nattverd og menighet etter år 313	20
5.1 Konstantin.....	20
5.2 Fra allment prestedømme til at bare embetsbærere er prester.....	21
5.3 De ærefryktingytende initiasjonsritene.....	23
5.4 Ofring på vegne av Guds folk.....	26
5.5 Altertjeneste.....	27
5.6 Pomp og prakt.....	28
5.7 Menigheten - samling og enhet.....	29
6.0 Drøfting	33
6.1 Presterollen og dens betydning for menighetsforståelsen.....	33
6.2 Nattverdsfeiring og forståelse.....	36
6.3 Nye barrierer.....	40
7.0 Konklusjon	42
8.0 Bibliografi	44

1.0 Innledning

1.1 Problemstilling, begrensing, litteraturbruk og forkortelser

I dette arbeidet vil jeg se på 300-tallets endringer i forståelsen av hva kirke/menighet¹ var, hvem som tilhørte den og hva den skulle gjøre.

Ble kirke og menighet noe annet etter år 313²? For å svare på dette spørsmålet vil jeg se nærmere på liturgisk praksis i kirken før og etter ediktet i Milan av keiser Konstantin. Jeg vil i hovedsak se på liturgisk praksis fra 200-tallet, men også bevege meg noe inn i urkirkens praksis. For tiden etter 313 vil jeg se på årene fram til ca år 450.

Utbredelsen av kristendommen bredte seg gradvis over hele Romerriket, og jeg vil se på Kirken i alle regioner, men med hovedvekt på Roma, Lille-Asia, Palestina, Syria og Nord-Afrika.

Grunnen til at jeg ser på liturghistorie og ikke teologi for å finne eventuelle endringer i kirke/menighets-forståelse er at kirkehistorien viser at liturgiske endringer skjedde relativt raskt. De teologiske endringene kom først noen tiår senere, eller gjerne enda lengre etter de liturgiske endringer.

For å beskrive liturgisk praksis i årene før 313 vil jeg benytte meg av *Didache*, *Den Apostoliske Tradisjon*, Bibelen 78/85 og Justin Martyrs *Første Apologi* som hovedkilder.

For tiden etter 313 vil jeg se på *Egerias reise til det hellige land*, *The Apostolic Constitution*, *The canons of Hippolytus* og *Testamentum Dominum* som hovedkilder.

For annen litteratur viser jeg til bibliografien til slutt i avhandlingen.

For å kunne gå noe grundig til verks i dette arbeidet er det helt nødvendig å begrense undersøkelsene mine. Jeg har valgt å konsentrere meg om prestatjeneste og nattverdpraksis. Disse feltene berører så mye av kirkens praksis og vil være dekkende for å peke på den menighetsforståelsen som jeg er ute etter å finne. Hovedtyngden i dette arbeidet vil ligge på å undersøke og beskrive hvordan praksisen var og hvilke endringer som faktisk skjedde. Jeg vil bruke mindre tid på drøftingen av disse endringene, da jeg mener at et vitenskapelig arbeide i kirkehistorie først og fremst bør inneholde belysning av kirkehistoriske fakta for å danne et oversiktlig bilde av det området man undersøker.

¹ Jeg forstår det slik at kirke og menighet var en og samme ting i ur og oldkirken. Ekklesia er kanskje det beste navnet på kirke/menighet, noe som svenskene har oversatt så fint til *församlingen*. Altså; kirken var menigheten, og menigheten var kirken. Jeg vil i oppgaven bruke begrepene om hverandre men peker på en og samme ting.

² Dette er et år jeg bruker for å skille mellom tiden før og under/etter Konstantin, ikke for å si at det skjedde plutselige endringer ved dette årsskiftet.

På foreliggende grunnlag kan man gå i gang med den kreative delen av arbeidet; drøftingen av hvilken betydning og virkninger dette hadde, med avsluttende konklusjon. Dette er en arbeidsfordeling jeg mener er nødvendig i forhold til denne avhandlingens tema og område.

Hovedoppgaven min vil altså bestå av å beskrive hvordan det *var*, og hvordan det *ble*. En under-problemstilling vil være å drøfte *hva kirken vant på disse endringene, og hva den tapte*. Eller, *hva var positivt, og hva var negativt?* Svarene vil være ulike og med ulike begrunnelser. Går man tilbake i tid og spør oldkirkens folk vil de svare annerledes enn hva vi gjør i dag. Vi sitter på verdifull kunnskap om konsekvenser av endringene som skjedde, noe som de selvsagt ikke visste den gang. Jeg vil forsøke å drøfte disse endringene, delvis ved å “være” i oldkirken, delvis ved å dra nytte av den kunnskapen som vi sitter på i dag. Et annet spørsmål jeg vil forsøke å besvare er om endringene skjedde umiddelbart, gradvis, eller om endringene var en del av en påbegynt prosess.

Hvorfor er belysning av denne delen av kirkehistorie relevant og interessant for oss i dag, kan vi spørre. Vi lever i en tid og et land hvor vi har en statskirke som gjennomgår en liturgisk reform. Vi har forslag til nye salmebøker, teologien og skriftforståelse er i endring innad i kirken. Borgernes forhold til kirken og kirkegang er sterkt endret de siste 50 år, og kirkens posisjon i staten har vært og er i betydelig endring. Derfor mener jeg at dette arbeidet er interessant på tross av at vi er i en annen tid, på et annet sted, og verden er en annen i dag enn i ur- og oldkirken.

Forkortelser av kilder:

- AT Den Apostoliske Traditionen
- AC The Liturgical Portions of the Apostolic Constitutions
- Did Didache
- TD The Testamentum Domini
- COH The Canons of Hippolytus
- 1 Kle Første Klemensbrev

1 Kle og Did er hentet fra *De Apostoliske Fedre*, red. Ernst Baasland og Reidar Hvalvik.

2.0 Prestetjeneste før år 313

2.1 Hvem gjorde prestatjeneste?³

La meg før jeg går videre si litt om hvordan jeg bruker tittelen *prest*. Jeg bruker tittelen *prest* når jeg omtaler presten i det kirkelige embetet, og ikke den *allmenne* prest som på en måte var identiteten blant de urkristne. I det meste av litteraturen jeg benytter meg av brukes tittelen *presbyter* om både den allmenne prest og om embetshaveren. I dette arbeidet vil jeg bruke *presbyter* når jeg omtaler den allmenne prest utenfor det kirkelige embetet. Der jeg benytter meg av sitater vil jeg konsekvent bruke tituleringen som disse kildene og litteraturen bruker. Unntak fra dette vil være der det er snakk om det allmenne prestedømmet – det vil bli rart å skulle omtale disse som allmenne presbytere. Derfor blir disse omtalt som allmenne prester. På en måte blir det ikke helt korrekt å bruke tittelen *prest* der jeg bruker AT som kilde, fordi AT selv bruker *presbyteros* - men jeg gjør det med den forklaring og forsvar at AT omtaler biskop og prest inn under *embeter*, og fordi jeg mener at AT markerer en overgang til embetstanken og den kultiske presten.

Selv om prestatjenesten ble utført av både de allmenne prester, biskop, prest og diakon de første århundrene, vil jeg bruke ekstra tid på den rollen som vi etter hvert kjenner som *hierevs*. Her tenker jeg på presten i det trefoldige, kirkelige embetet - den samme rollen som vi i Norge i dag tenker på når vi hører ordet *prest*. Dette gjør jeg fordi det i dag er presten som først og fremst gjør prestatjeneste, og at det derfor gjør oppgaven mer relevant. I tillegg gjør jeg dette av egen interesse som teologi- og pretestudent.

Hvem som kunne bli prest ble bestemt av det religiøse lederskapet; biskop og prester gjennom nøye bedømmelse og avstemming, før det så fulgte et innsettelsesritual med bønn og håndspåleggelse av biskop.⁴

Kvinner kunne ikke bli prester, men de innehadde andre, praktiske stillinger i kirken som diakon eller enke. DAT nevner ingen kvinner i embetsstillinger, men DA som er en senere kilde omtaler kvinner som innehar diakonstillinger. Beskrivelsen av innvielse av diakoner i DAT sier at diakonen ikke er en del av et embete som biskop og prest er⁵. Likevel er det liten tvil om at diakonen var en del av det kirkelige, trefoldige embetet *biskop, prest og diakon* i de fleste regioner før vi kom til år 313.

Det er vanskelig å si med sikkerhet når man begynte å ordinere prester, *hierevs* i kirken, men

³ Prestetjeneste som begrep finner man ikke før rundt år 200, men jeg bruker det i denne sammenheng for å beskrive en tjeneste som tilhørte det allmenne prestedømmet til å begynne med, for så gradvis å tilhøre det kirkelige embetet.

⁴ "Og andre presbytere" ifølge AT 7:1

⁵ AT 8:4

mot slutten av 100-tallet kan man se antydninger til dette. I tillegg til at alle kristne så på seg selv som en utvalgt slekt, som konger og prester, utviklet det seg en tanke om at noen var spesielt utvalgt til prestedtjeneste. Denne tanken fikk bred grobunn spesielt mot slutten av 200-tallet. Disse begynte å gjøre prestedtjeneste i stedet for og på vegne av Guds utvalgte folk. Allerede i AT kan man se hvordan innvielsen av presten skal foregå og om prestens rang og åndelige stilling, og om hans oppgaver i henhold til dåpen, velsignelse av gaver og daglige samlinger⁶. Samtidig henviser AT til andre som har oppgaver i menigheten. Dette var blant annet enker, jomfruer og bekjennere som ikke var embetsbærere, men som likevel hadde liturgiske oppgaver.

La meg si litt om hvordan jeg definerer liturgi. *Leitourgia* (liturgi) kan kort sagt sies å være *rituelle, religiøse handlinger i kristen kontekst*. Denne forståelsen vil jeg utvide. Liturgi er laget av to ord; ”folk” og ”arbeid /virke/ handling”. Jeg vil i denne sammenhengen tillegge betydningen ”tjeneste”, slik at liturgi er folkets tjeneste/arbeid, hvor Gud alltid er subjektet.

Liturgi innbefatter i utvidet betydning først og fremst det liturgen gjør og sier under de samlinger og ritualer - både privat og offentlig - som kan defineres som gudstjeneste. Den innbefatter menighetens medvirkning, og alle symboler og elementer som på en eller annen måte knyttes til disse ordene og handlingene. Dette gjaldt også gudstjenester i hjemmet som ofte inneholdt nattverd. Etter Konstantin gjelder dette også liturgiske klær, prosesjoner, røkelse, dekorasjoner og kirkekunst, alteret, prestenes og folkets plassering i kirken og annet. Også retningen kirkene ble bygd i er et uttrykk for liturgi. Når dette har sitt subjekt i Gud og er en del av et rituell mønster som på et vis er medvirkende til Gudsfolkets tjeneste, vil jeg regne det som liturgi i utvidet betydning.

Når man leser *Didache*, som regnes for den tidligste sikre kilde til å vite noe om kirkeliv og ordning, så forutsettes ikke det kirkelige embetet *biskop, prest og diakon*⁷. Her snakker man om ordninger og formaninger i forhold til tilsynsmenn, diakoner, profeter og lærere. ”Velg dere derfor tilsynsmenn og diakoner... sammen med profetene og lærerne er de deres fremste ledere”.⁸

Det er flere grunner til at man ikke hører om spesielt utvalgte prester i den urkristne kirke. På grunnlag av Hebreerbrevet er det bare en prest - Kristus som sitter ved Faderens høyre hånd. Han er den ene øversteprest og ingen andre mellommenn er nødvendig.⁹

De første kristne forsamlinger og Det Nye Testamentet bruker den allmenne prestedtittelen om

⁶ AT 7:1-8, 8:5, 21:11-12, 21:16, 24:1-5, 39:1-4

⁷ Det trefoldige kirkelige embetet kalles heretter *det kirkelige embetet*

⁸ Did 15:1-2

⁹ Hebr 8,1-6

forsamlingen - de kristne.¹⁰ Og det er ut fra denne bruken man må forstå Paulus når han kaller seg selv presbyter, eller *prest* som den norske oversettelsen bruker.¹¹

Etter hvert ble “presset” fra de omkringliggende templer, offerkultur og hedenske skikker sammen med den gammeltestamentlige arv og lengselen etter den tids presteskap så sterkt, at det gikk mot en overgang fra presbyter til prester med kultisk funksjon også i den kristne kirke.¹²

I både det Gamle og Nye Testamentet er presbyteren en av de eldste. En presbyter var i urkirken altså en av menighetens ledere/eldste, men hadde ikke kultisk prestetjeneste som vi ser antydningen til fra ca år 200 og framover. Med bakgrunn i den gammeltestamentlige kultiske presten *kohen*, som har ledet til *hierevs* eller på latin *sacerdos*, finner vi sammenhengen mellom det hellige, den hellige prestetjeneste og den kristne kirke der presten går inn i *to hieron*, helligdommen.¹³ Presten ble, når det nærmet seg 300-tallet, en som i større grad hadde tjeneste i helligdommen. På vegne av folket gikk han inn i helligdommen for å ofre.

Man finner altså ikke tituleringen *hierevs* i urkirken. Først rundt år 200 begynte man å se utviklingen i retning av presten som står foran helligdommen, ofringsstedet i kirken. Det han nå ofrer er lovprisning og bønner. Liturgi blir mer og mer et offer som presten bærer fram, fulgt av kultiske ritualer.

Fra presbyter til prest

Jeg skal ikke dvele for lenge ved når presbyteren ble prest, når *presbyteros* ble *hierevs*, men det har betydning for å forstå presterollen og hans oppgaver. På bakgrunn av AT kan det se ut som om den kultiske presten allerede er til stede og det kirkelige embetet etablert, samtidig som den enkelte kristnes offer¹⁴ fortsatt er en del av det kristne livet.

Prestens høye stilling i AT og i Tertullians skrifter taler tydelig om presten som embetsbærer og om forskjellen på prest og lekmann. Dette indikerer at endringen allerede har bredt seg til større deler av kirken. Hipollytus (ca 170 - ca 236) fra kirken i Roma og Tertullian (ca 155 - ca 225) fra kirken i Nord-Afrika skal være gode indikatorer på det.

I denne sammenheng er det interessant at Tertullian ikke dermed ”overgir” kirken og dens oppgaver til embetsbærerene, men sier at i tilfeller der det ikke finnes en prest har lekmannen rett til både å døpe og å innvie nattverd. Likevel setter han det kirkelige embetet over

¹⁰ Åpenb 1,6 og 1 Pet 2,9

¹¹ Rom 15,16

¹² Oskar Skarsaune, *Og Ordet ble kjød* (Oslo, Luther Forlag, 2001), s. 234

¹³ Oskar Skarsaune, ”Det kirkelige embete: fra presbyter til prest og biskop I-II”, i *Tidsskrift for teologi og kirke*. 2000, 71 årg., s. 216

¹⁴ Rom 12,1

lekfolket. De er innsatt av kirkens ledere som hellige for Gud. Vektleggingen av tydelige distinksjoner mellom embetsbærere og lekfolk og på viktigheten av et tydelig lederskap med enhetlig teologi, kommer nok delvis på grunn av presset fra Markion og heretikerne.¹⁵ Nordafrikanske Tertullian støtter både det allmenne prestedømmet og det kirkelige embetet. I ansvar og forpliktelser i forhold til Gud, menighet og mennesker er det ingen forskjell på det kirkelige embetet og de allmenne prester, samtidig som han peker på en spesiell prestetjeneste som tilhører embetshaveren.¹⁶

2.2 Prestens tjenester og oppgaver

Ved presteinnsettelsen bad biskopen om at presten skulle bistå i å styre Guds folk med et rent hjerte, tjene Gud og lovprise Ham.¹⁷

Biskop Cyprian (ca 208 - 258) sa at alle som er blitt æret med den hellige prestetjeneste skal fullt og helt overgi seg til alter- og offertjenesten, til bønn og forsørge de trengende.¹⁸

I de drøye 12 månedene Roma var uten biskop etter pave Fabians død tok prestene sitt ansvar på alvor. I et brev fra prestene i Roma til lederskapet i kirken i Kartago skriver de at det er de selv som nå er ledere, og at de må ta på alvor å vokte flokken i stedet for sine hyrder.¹⁹ Her kan man høre Peters ord i bakgrunnen: ”Vær hyrder for den Guds hjord som dere har hos dere”.²⁰

Presten skulle tjene både biskop og menighet, og gjøre de oppgaver og tjenester som ble pålagt ham av biskopen. Grovt sett var prestens oppgave under biskopen todelt; *Tilsynsrollen* - å ha tilsyn med menigheten/den enkelte og lede dem til rett liv og lære, og *Liturgisk/kultisk* - lede gudstjenester og bønner og bistå biskopen under eukaristien.

2.3 Det trefoldige embetet - lederskap

Jeg har tidligere nevnt det kirkelige embetet, og dette var ikke etablert blant de urkristne. Vi kjenner likevel diakonen fra tidlige skrifter som omhandler det kristne liv og kirken. Sammen med tilsynsmenn, profeter og lærere²¹ utgjorde de den første kirkes lederskap. Selv om Didache ikke nevner presbyteren er det nærliggende å tro at han også var en del av et lederskap. I det tidlige 1 Kle er presbyteren en etablert skikkelse og del av et lederskap.

¹⁵ Skarsaune, ”Det kirkelige embete”, s. 151-2

¹⁶ Et sammendrag fra sitater av Tertullian i James Leo Garret Jr., ”The Pre-Cyprianic doctrine of the priesthood of all christians”, i *Studies in early Christianity* (Everett Ferguson, New York/London: Garland Publishing, 1993), s. 267-8

¹⁷ AT 7:4-7

¹⁸ Cyprian i brev 1.1.1 i Francis A. Sullivan, *From apostles to bishops*, (New York: The Newman Press, 2001) s. 206

¹⁹ Romas presbytere i brev 8.1.1 i Sullivan, *From apostles to bishops*, s. 207

²⁰ 1 Pet 5,2

²¹ Did 15:1-2

Det kirkelige embete med biskop øverst har utviklet seg fra noe man ikke er helt sikre på hvordan så ut i urkirken. Var det slik at en menighet hadde en ledelse bestående av presbytere, en annen bestående av tilsynsmenn og diakoner, og en tredje bestående av sistnevnte sammen med profeter og lærere? Og kanskje en fjerde hadde en blanding av alle disse? Tidlig litteratur gir ikke noe entydig svar på dette, og Bibelen gir heller ingen oppklaring på dette. Acta 14:23 og Tit 1:5 peker i favør av en presbyterledet menighet, men Fil 1:1 og 1 Tim 3 peker på en ledelse av tilsynsmenn og diakoner. Og kanskje ser vi i dette brevet et lederskap også bestående av *læreren* Timoteus. En nådegave han hadde fått ved forbønn og håndspåleggelse, og som Paulus gav Timoteus i oppgave å bruke i menigheten.²²

Uavhengig av dette så er tilsynsmannen ingen ny oppfinnelse i den kristne menighet. Tilsynsmannen finner vi på Moses' tid, og er allerede en etablert skikkelse blant folket da Moses innsetter tilsynsmenn som ledere av menigheten, Guds folk.²³

Fra en tilnærmet flat ledelsesstruktur i urmenigheten danner det seg et hierarki med biskopen som øverste leder. Han har i likhet med presten gått fra å være en ikke-kultisk leder til så tidlig som i 1 Kle²⁴ å bli omtalt som øversteprest som gjør tjeneste i helligdommen.

Klements kommer med formaninger for den kristne kirke samtidig som han beskriver kirken som den gammeltestamentlige offerkult. Går vi til tiden etter år 200 er det ikke overraskende at biskopen omtales som øversteprest, noe som både Tertullian og Cyprian med flere gjør.

Det som tidligere var alle kristnes tjeneste ble mot slutten av 200-tallet i stor grad biskopens og det kirkelige embetets tjeneste. Biskopen innviet nattverden for så å benytte seg av prester og diakoner i selve utdelingen. Noen steder var ikke dette mulig, slik at presten hadde biskopens tillatelse til selv å innvie nattverd. Likevel kunne lekfolk i spesielle tilfeller innvie og feire nattverd, og de kunne utføre dåp.²⁵

2.4 Bibelsk grunnlag for prestedtjenesten i den kristne menighet

Jesus velger seg ut 12 menn som senere blir kalt apostler til å følge ham. Jesus underviser disse, gir dem makt og sender dem ut for å forkynne at Guds rike er kommet nær, helbrede de syke, vekke opp døde og drive ut demoner.²⁶ Ved slutten av sitt virke på jorda befaler Jesus disiplene å disippelgjøre alle folk i verden; døpe dem, undervise dem og lære dem alt som Herren selv hadde lært disiplene²⁷. Og i Johannesevangeliet, i den eiendommelige samtalen mellom Sønnen og Faderen hører vi Jesu bønn for sine disipler:

²² 1 Tim 4,13f

²³ 4 Mos 11,16f. 24f

²⁴ 1 Kle 40:5

²⁵ Sullivan, *From apostles to bishops*, s. 162-3

²⁶ Matt 10,1-15

²⁷ Matt 28,19f

”Hellige dem i sannheten; ditt ord er sannhet. Likesom du har sendt meg til verden, har jeg sendt dem til verden. Jeg innvier meg for dem, så de også skal være innviet ved sannheten”.²⁸

Jesus underviser, gir makt, myndighet og autoritet til den kristne kirkes første ledere, kirkens første presbytere. Selv om jeg omtaler dem som *kirkens første presbytere* var det nok ikke det disse mennene tenkte om seg selv og sin tjeneste til å begynne med. Men at de hadde fått en særstilling og var utvalgt av Herren selv, var de bevisste på.

Ved valget av den nye apostelen, Mattias²⁹ finner vi senere tids tanker om et apostelembete. Når apostlene ble selvbevisste på at forsamlingen deres var en ekklesia, som beskrevet under, og *når* og hvordan menighetene hadde etablert et tydelig lederskap er ikke viktig i dette arbeidet, men at apostelembetet *senere* ble utgangspunktet for *biskopens embete* er en viktig faktor her. Man snakker her om *den apostoliske suksesjon*. Når jeg sier *senere* så er det på grunn av at dette ikke var et tema i den urkristne menighet.

Biskop Ireneus var en forsvarer av den apostoliske suksesjon i kirkens lederskap, og han omtaler kirken i Roma som grunnlagt av Peter og Paulus. Det som er enda mer interessant er hans episkopale ”stamtavle”, suksesjonslisten med biskoper som starter med Linus og ender med datidens biskop, Eleutherus. Her fremlegges beviset for at kirken og biskopens embete hviler på apostlenes arv.³⁰

Det er i denne sammenheng interessant å gå enda lengre tilbake i tid, til offerkulten og offertjenesten i den gamle pakt.

Prestetjeneste under den gamle pakt var forbeholdt Aron og hans etterkommere. Ingen andre skulle innvies til prestatjeneste eller komme inn i helligdommen og bære fram offer.³¹ I tillegg ble Levittene mønstret til prestatjeneste ved helligdommen.³² Denne offerkultpraksisen ble videreført til tempelet i Jerusalem, men i en mye større skala. Både øverstepresten som gikk inn i selve helligdommen og de etter hvert mange tusen prestene som gjorde prestatjeneste ved tempelet, ble født inn i det. De var av Arons og Levis ætt.³³ Tempeltjenesten ble opprettholdt og var i aller høyeste grad virksom under Jesu tid, men Jesus la ingenting imellom når han ytret sine meninger om den virksomheten som foregikk der, og om fariseeres og skriftlærdes forhold til Loven.³⁴ Jesus avskaffet tempeltjenesten og den gamle pakt for sine etterfølgere og for den urkristne kirke.

²⁸ Joh 17,17ff

²⁹ Apg 1,24ff

³⁰ Sullivan, *From apostles to bishops*, s. 148

³¹ 3 Mos 8

³² 4 Mos 3,5-10

³³ 1 Krøn 23,28ffff

³⁴ Matt 21,12f; 23,1-7

Videre ser vi at bilder fra Hebreerbrevet³⁵ begynte å gjøre seg gjeldende for den hellige preste-tjeneste. Tidligere ble biskopen omtalt som øversteprest, men dette ble en tittel som også ble tillagt presten.

På samme måte som Skarsaune sier i artikkelen, *Det kirkelige embetet - fra presbyter, til prest og biskop* ser vi nå at tittelen *hierēvs* blir tatt i bruk. Det som i de aller første menigheter var utenkelig siden det bare var *en* øversteprest, blir i løpet av 200-tallet en ikke fremmed tanke om prestens rolle og tjeneste. Dette støttes av Tertullian og Cyprian som vel og merke omtaler prestene som medinnehavere av det øversteprestelige embete sammen med biskopene.³⁶

³⁵ Hebr 5,10; 7,27f

³⁶ Paul F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* (New York, Oxford University Press, 2002), s. 201-3

3.0 Nattverd før år 313

3.1 Nattverdliturgien - en kort oversikt

De første kristne praktiserte nattverden som en del av et virkelig måltid. Et måltid som man kunne spise seg mette på og som innebar drikking av vin. Sannsynligvis var dette et kveldsmåltid etter solnedgang og endt arbeidsdag. I Didache kapittel 9 og 10 formanes de kristne til å praktisere nattverdsmåltidet etter en fast modell, og man finner påminnelsen om at dette hellige måltidet kun skal inkludere de hellige, de døpte. Ingen uverdige skal ta del i dette måltidet.

Hvis vi beveger oss fram til AT finner vi beskrivelse av nattverden i kapittel 4 og 21.

I kapittel 4 ser vi en nattverdsliturgi med mer innhold og flere ledd enn hos Martyr. Vi kan se at takkebønnene er blitt lengre og inneholder flere perspektiver ved den treenige Gud.

Hvor og hvordan ble nattverden feiret?

Fra apostlenes tid og noen tiår framover feiret de kristne etter apostolisk tradisjon nattverd daglig i hjemmene, og på de steder de brukte som forsamlingslokaler. Hvem det var som ledet/innviet eller gjorde liturgien i disse sammenhengene, var trolig husets herre så lenge det var i et privat hjem, eller en av de eldste, eventuelt en tilsynsmann.

Mot slutten av det første århundret utviklet det seg en mere offisiell nattverdsfeiring som tok sted på søndager, hvor biskopen var liturg.³⁷ Det ser ut som om sistnevnte praksis gradvis tok over for den private feiringen og ble vanlig for de fleste kristne. Samtidig så vet man at det innvidde brød ble tatt med hjem av flere og tatt i bruk i påfølgende dags morgenbønn i hjemmet. Men i hovedsak gikk praksisen fra daglige, uformelle nattverdsfeiringer i mindre fellesskap på kveldstid, gradvis over til en ukentlig offisiell feiring i store forsamlinger.

Eukaristien var ikke ferdig der i forsamlingen, men fortsatte ved at diakonene tok de innvidde elementer med seg til menighetens syke, gamle og uføre, og til de som satt i fengsel. Utdeling av mat, klær og andre nødvendige ting til de fattige var en fortsettelse av dette fellesskapsmåltidet.

Man er usikre på om det er belegg for å snakke om to typer nattverdsfeiring; den som var en del av katekumenenes innvielse som fullverdige medlemmer i menighetene og den som var en del av og avslutning av søndagens messe. Det er like mulig at alle deltok i en og samme feiring, men at katekumenene fikk en blanding av honning og melk i tillegg. Uansett så var

³⁷ Bradshaw, *The Search*, s. 120

“begge typene” nattverdsfeiring kun for de døpte, og som vi skal se senere, for de verdige og de skyldfrie.

3.2 Biskopens innvielse av nattverden

Biskopen innviet³⁸ brødet og vinen, og delte ut med hjelp av prester og diakoner til de som var til stede. Som nevnt gikk diakonene til de som ikke kunne være tilstede under messen, og i byer hvor det var flere kirker ble det hellige brød og vin brakt til de respektive kirker så prestene der kunne forrette nattverden. Bare unntaksvis ble nattverden innviet av presten, men i noen tilfeller og i enkelte regioner hadde presten tillatelse fra biskopen til dette.

Selv om vi så tidlig som før år 100 ser en formaning til fellesskap og orden i kirken, både hva angår lederskap, rangordning, gudstjeneste og ofringer,³⁹ og på tross av overgang til offisielle, embetsstyrte nattverdsfeiring, var det fortsatt en frihet i forhold til liturgiske tekster og til bønnenes innhold. Selv om liturgien i både messen og eukaristien var omtrent lik og fulgte en felles modell, var liturgen fri til å be etter beste evne. Slik sett fikk liturgen sette sitt personlige preg på ritualet.⁴⁰

Jeg har tidligere vært inne på det allmenne prestedømmet der alle kristne var prester for Gud. Det var ikke bare i urmenighetene at dette var gjeldene, men innflytelsesrike personer som Justin Martyr (ca 100 - ca 165), Tertullian og Cyprian gav støtte til dette.

Også Origenes (ca 185 - ca 254) sier: ”Presteskapet er gitt til dere også, altså dere som hele Guds kirke og de troendes rike. Dere er et presteskap, et rike av prester”.⁴¹

I artikkelen, *The role of the layman in the ancient church* beskrives lekmannens rolle i den tidlige kirke, og forfatteren forsøker å plassere lekmannen som en lek prest med liturgiske oppgaver. Og med sitater fra Tertullian, Cyprian og Origenes, og deres teologi angående det allmenne prestedømmet anerkjennes lekmannens rolle, selv om det ikke ser ut som han hadde noen form for liturgiske oppgaver i kirkens offisielle feiring av eukaristien mot slutten av 200-tallet.

De leke prester, det vil si alle kristne, gjorde sin liturgi i de private hjem. Nattverdens liturgi og menighetens offisielle sammenkomster tilhørte presteskapet. Samtidig må jeg nevne at nattverden fortsatt ble innviet av lekfolk og feiret sammen likeverdige utenom de offisielle feiringene.

³⁸ Epiklesen er nå blitt en del av innvielsen

³⁹ 1 Kle: 40-47

⁴⁰ Gregory Dix, *The shape of the liturgy* (London, Adam & Charles Black, 1945), s. 6-7

⁴¹ Sitat av Origenes i George Hunston Williams, “The role of the layman in the ancient church”, i Ferguson, *Studies in early Christianity*, s.284

3.3 Nattverden var for de hellige

Nattverden var kun for de som var tatt opp i menigheten som fullverdige medlemmer. Som fullverdig medlem hadde man ifølge flere kirkeordninger gått igjennom et 3-årig katekumenat.⁴² Det var kun etter å ha gjennomgått katekumenatet, bevist at man var troverdig i sitt ønske om å være en kristen og ansett som i stand til å leve det kristne liv, at man fikk den kristne dåp; gjenfødelsens bad. Etter dette var mennesket rensset for sine synder, demoner var drevet ut og man var sannelig hellig. Og ikke minst, man hadde blitt innviet i de største hemmeligheter som ikke var åpenbart for de som sto utenfor. Man skulle vite hva som foregikk og hva man faktisk tok imot under nattverden. "Det hellige for de hellige" var et begrep som ble ropt ut til forsamlingen ved inngangen til nattverdsfeiringen. Dette finner vi igjen også etter 313: "De hellige gaver fra Gud, for Guds hellige folk".⁴³

Bortvisning før nattverden

Den offisielle messen hadde en liturgi for bortvisning for de uverdige før selve nattverden startet. Dix presenterer dette på en måte som viser at det var en etablert tradisjon allerede mot slutten av 200-tallet. Kirken hadde et felles ansvar for å forkynne Guds ord og vitne om evangeliet til jøder, hedninger, katekumener og andre nysgjerrige. Dix mener at denne bortvisningen ikke bare var for å få de uverdige ut før nattverden, men at de heller ikke kunne delta i bønner så lenge bønner ble gjort i Jesu navn. Et menneske som ikke var døpt i Kristus og hadde mottatt den hellige Ånd kunne heller ikke delta i bønner som var noe som foregikk mellom kirken - altså de hellige - og Gud selv.⁴⁴

Den store økningen i antall menighetslemmer skjedde på 300-tallet, men kirken opplevde vekst og framgang også på 200-tallet på tross av og kanskje på grunn av forfølgelsene det århundret. Flere sluttet seg til kirken fordi de mente at kristendommen var en troverdig religion, andre igjen gjorde det av mindre hederlige grunner eller fordi de var nysgjerrige. Det var en forskjell på de offisielle gudstjenestene som ble ledet av de klerikale og de private sammenkomster hvor alle var døpte og alle var prester ifølge det allmenne prestedømmet. I den førstnevnte feiringen var det flere enn kun de døpte som var til stede, selv om majoriteten var døpt, mens i den sistnevnte var ingen andre enn de hellige deltakere under feiringen.

⁴² Antakeligvis var det store variasjoner i lengden av katekumenatet mellom regionene

⁴³ AC VIII 13, 11

⁴⁴ Dix, *The shape*, s. 38-2

3.4 Nattverdforståelse - nattverden som offer

Det er vanskelig å si noe bastant om de urkristnes nattverdteologi på grunn av tynt litterært grunnlag og at det nok tok mange tiår før en noenlunde felles nattverdsforståelse og liturgisk praksis hadde satt seg i kirken. Det som imidlertid er dokumentert og som det blant lærde er bred enighet om, er tanken om nattverden som et offer. Kristus ofret seg for oss, ja han var det perfekte offerlam. Derfor ofrer vi tilbake. Den nye pakt som Jesus brakte var ikke fremmed for offertanken og at den kristnes liv skulle preges av offer.⁴⁵

Trolig var forståelsen av nattverden som et offermåltid til stede allerede hos Paulus og de første kristne. Det er også forståelsen når man leser Jesu egen innstiftelse og påfølgende oppfordring til disiplene. Brødet og vinen ble forstått som Jesu legeme og blod, som Han ofret ved sin soning på korset. Så tidlig som i Didache er offertanken framme: ”På Herrens dag skal dere komme sammen, bryte brødet og holde takkebønn etter å ha bekjent deres overtredelser, så deres offer kan være rent”.⁴⁶ Også Ireneus og Martyr bruker offerbegrepet i snakk om nattverden.

Nattverdets brød og vin ble forstått som Jesu kropp og blod. Nattverden var et forsonende offer; de ofret brød og vin på alteret, som etter den eukaristiske bønn ble til Jesu kropp og blod, gitt for den enkelte mottaker der og da.⁴⁷

Menighetens sonoffer

I AT kan man ane en utvikling i nattverdforståelsen. I sammenheng med utbredelsen av det kirkelige embetet, spesielt fra år 250 og framover, og den underliggende tanke om presten som offerprest og menigheten som en nytestamentlig offerkult, utvikles tanken om *vårt* sonoffer - *menighetens og prestens sonende offer*. Tanken om messeofferet utvikles ved at de innviede elementene med Jesu realpresens, ofres ved alteret og rekkes tilbake til Gud. Nå er det ikke lenger bare Jesu sonende handling på korset som aktualiseres under nattverden, men menighetens og embetsbærernes reelle sonoffer i tillegg.⁴⁸

Eskatologisk

Det er ikke til å unngå at mennesker har deltatt i nattverdsfelleskapet med ulike tanker om hva nattverden dypest sett *var*. Med ulike tanker om hvorfor de har deltatt og hva det eventuelt fører til. Den tidligste feiring var farget av tanken om at Jesus snart skulle vende tilbake. Nattverdsfeiringen kunne være preget av glede og fest, som i Acta 2:42-7, sannsynligvis med

⁴⁵ 1 Pet 2,5; Rom 12,1; Fil 2,17

⁴⁶ Did 14:1

⁴⁷ Oskar Skarsaune, *In the shadow of the temple* (Downers Grove, InterVarsity Press, 2002) s. 31

⁴⁸ Skarsaune, *Ordet ble kjødt*, s. 233-4

tanken om at Jesus snart skulle være sammen med dem igjen. Andre feiret nattverden som et minnemåltid på bakgrunn av ordene: ”Gjør dette til minne om meg”.⁴⁹ Også denne eukaristien var eskatologisk farget; man ventet på Jesu komme og det himmelske festmåltidet.⁵⁰

Jesus sa til disiplene: ”Aldri mer skal jeg drikke av vintreets frukt før den dag jeg drikker den ny i Guds rike”.⁵¹ Nattverden ble feiret og praktisert i den forståelse at Jesus snart skulle komme tilbake, og de kunne spise og drikke sammen med ham i den himmelske bryllupsfesten.⁵² Det ville være naturlig at det eskatologiske ble tonet ned etter hvert som århundrene gikk uten Jesu tilbakekomst, men nattverdsfeiringen og gudstjenesten generelt var preget av en eskatologisk teologi. Man så fram mot at Jesus skulle komme tilbake.

⁴⁹ 1 Kor 11,24f; Luk 22,19

⁵⁰ Matt 26,29; Åpenb 19,9

⁵¹ Mark 14,25

⁵² Bradshaw, *The search*, s. 65-7

4.0 Menighet før år 313

4.1 Menighetsforståelse før ca år 200

I Septuaginta's greske oversettelse av GT har *ekklesia* betydningen *den høytidlige forsamlingen av Guds folk*. Dette har sin bakgrunn i det hebraiske ordet *kahal*.⁵³ Ekklesia er Guds utvalgte folk som lar Guds kraft virke gjennom seg. De kristne forsamlinger er blitt det nye Israel, Guds folk gjennom den nye pakt.⁵⁴

De første kristne samlet seg i hjemmene til hverandre for å tilbe Gud, bryte brødet, lese fra Skriften og legge ut om den. I NT oversettes ordet *ekklesia* med *kirke, kongregasjon, forsamling* eller *samling*, kan også bety *stedet der de kristne samles for å tilbe Gud*⁵⁵ eller *forsamlingen av de tilbedende kristne*. Når Jesus sier: "Du er Peter; på denne klippe vil jeg bygge min kirke"⁵⁶ så kan det være Jesus pekte på a) den verdensvide kirke - alle kristne i hele verden som *en* forsamling i Kristus, eller b) en større eller mindre forsamling av kristne på et konkret sted som kommer sammen for å tilbe på et felles grunnlag - Jesu frelsesverk i den enkelte.

Som tidligere nevnt omtalte ikke urmenigheten de eldste som prester. Dette var en tittel og en forståelse som man med bakgrunn i NT tenkte gjaldt det troende, tilbedende fellesskap av kristne. "Men dere er en utvalgt slekt, et kongelig presteskap, et hellig folk, et folk som er Guds eiendom, for at dere skal forkynne hans storverk, han som kalte dere fra mørket til sitt underfulle lys".⁵⁷

Hermas omtaler Kirken som en autoritær veileder i moralske og åndelige ting. *Hun*, Kirken beskrives som en eldre kvinne som blir yngre, vakrere og produserer trofaste barn som kaller henne mor. Hun var det første som ble skapt, og er helt og fullt hellig i Den Hellige Ånds fylde. Hun portretteres også som en brud.⁵⁸

Kirken er et sted hvor Åndens kraft er å finne, og hvor man får høre Guds Ord som om det er Gud selv som taler til den enkelte: "Man skal være ivrig etter å oppsøke kirken, hvor Ånden blomstrer" og "Man skal tenke seg at det er Gud man hører i undervisningen".⁵⁹

Ifølge Hippolytus er kirken forsamlingen av de hellige, og det sted hvor man blir oppbygd, får kraft og beskyttelse og møter Gud selv ved Den Hellige Ånds nærvær. Derfor understreker også Hippolytus viktigheten av å delta på de daglige bønner og lytte til undervisningen.

⁵³ A. J. Mason, "Conceptions of church in the early times", i Ferguson, *Studies in early Christianity*, s. 6

⁵⁴ Ibid

⁵⁵ Josef A. Jungmann, *The early liturgy to the time of Gregory the Great* (Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1959), s. 16

⁵⁶ Matt 16,18

⁵⁷ 1 Pet 2,9

⁵⁸ Fra Hermas syn i Mason, "Conceptions of church", s. 12-3

⁵⁹ AT 35:3, 41:3

DAT formaner folk til å be og lese Guds ord hjemme, men sier samtidig at Gudsnærværet i menigheten er tydeligere.

4.2 Enhet

Når man ser på den tidlige kirke kan det se ut som om det var en flat ledelsesstruktur, og at de forskjellige menigheter ikke hadde så mye med hverandre å gjøre. Dette er ikke så langt fra sannheten, men kirken bredte seg og ble i større grad akseptert av romerske myndigheter. Kirken i Roma fikk makt og innflytelse, og kommunikasjonen mellom de forskjellige provinsene ble enklere. Allerede før år 200 kan vi se en strid i kirken som gjaldt tiden for påskefeiringen. Det var to tradisjoner i forhold til hvilken dag påsken ble feiret, noe som førte til at noen kristne feiret når andre fastet. Biskopen i Roma krevde av biskoper i andre provinser at alle skulle følge Romas tradisjon, med trusselen om utestenging fra kommunionen med Roma hvis de ikke fulgte hans krav.⁶⁰ Dette fører igjen til at Ireneus (ca 125 - ca 202), som da var biskop i Lyon, skrev et brev til biskopen i Roma og advarte ham mot å gå til slike alvorlige tiltak.⁶¹ Her ser vi at strukturer, hierarki, maktsentrum og kirkeordninger allerede til en viss grad er etablert.

4.3 Den kristne menighet - *en minoritet*

Vi kan ikke se bort fra at den kristne menighet i de to første århundrene var en gruppe som både *følte* seg, og ble *oppfattet* av utenforstående som annerledes og marginalisert. For disse første kristne eksisterte det to virkeligheter; den virkelighet som var i verden⁶² og den virkelighet som var i den kristne menigheten, i Gud gjennom Kristus. Når man var kommet til tro og døpt i den kristne dåp, var man et nytt menneske som tilhørte et nytt rike. Man var forløst fra livet i verden og overført til et nytt liv i et annet rike.⁶³ Det var helt tydelige skiller mellom verden og menigheten. Den kristne menighet satte strenge regler for hva som var lov og ikke lov. Man skulle leve et nytt liv til ære for Gud, og ikke lenger ta del i det livet som mange hadde levd før.⁶⁴

Når man ser på de strenge opptakskravene til menigheten, så setter de et skille mellom menigheten og verden. Flere av kirkeordningene ramser opp lister over hvilke yrker en kristen ikke kan ha, og sier med det at disse yrkene ikke kan kombineres med det kristne livet. Hvis man for eksempel var soldat eller skatteinnkrever ble man ikke tatt opp i menigheten, og

⁶⁰ Eukaristien ble altså innviet i Roma for så å sendes ut til de forskjellige provinser.

⁶¹ Brev fra Ireneus til Victor i Sullivan, *From apostles to bishops*, s. 151-2

⁶² Verden er ond og uten tro på Gud. Den som tror på Kristus, Guds Sønn er ikke av denne verden, men et annet rike. "De er ikke av verden, likesom jeg ikke er av verden", Joh 17,16

⁶³ Kol 1,13

⁶⁴ Ef 4,22ff

ingen av disse kunne under noen omstendigheter komme til nattverd eller bringe offergaver til kirken.

Heller ikke kunne de kristne ta del i det som for dem var avgudsdyrkelse. Det å tilbe, eller på noe vis ære og gjøre sin tilslutning til andre guder enn den kristne gud, var brudd mot det første bud og helt uakseptabelt. Dette gjorde sitt til at de kristne ble sett på som et annerledes folk, i et område og i en tid hvor det var fullt ut akseptert og forventet å tilbe flere guder. De ble også sett på som en trussel og som et opprør mot de romerske herskerne ved at de nektet å vise ære til de romerske gudene. Kanskje var det verste at de nektet å ære og tilbe keiseren som selv krevde dette.

Kraftige forfølgelser av de kristne hvor mange ble martyrer og folk ble drevet bort fra sine hjem, førte ikke til at menighetens og den enkelte kristnes selvforståelse endret seg.

Samtidig med store forfølgelser,⁶⁵ opplevde menighetene flere steder vekst i antall medlemmer.⁶⁶ De utgjorde et forpliktende og troverdig fellesskap som satte moral og nestekjærlighet meget høyt. De holdt fast på sin overbevisning selv om de ble forfulgt, noe som gav bilde av noe troverdig for utenforstående. Det måtte ha gjort inntrykk når de var villige til å gå i døden for sin overbevisning, og at de ikke fryktet døden, men så fram imot det evige liv. Samtidig ble deres liv og virksomhet fulgt av Åndens kraft, tegn og under.⁶⁷

Likevel var de kristne i klart mindretall under siste halvdel av 200-tallet,⁶⁸ og de fortsatte å være et annerledes folk med tydelige barrierer mellom seg og verden. Det som foregikk i menigheten var hellig, og de var et utvalgt folk hvor alle som var innenfor var like i verdi og status. De var alle et hellig folk, utvalgt av Gud til å være konger og prester. Alle som var innenfor barrieren utførte ”prestelige” tjenester som å bringe takkoffer, lovprisningsoffer og å ofre mat, penger og hjelpetjenester. Hvem som helst kunne innvie nattverd, selv om det ikke var tilfeldig hvem som innviet den. Menigheten hadde sine ledere, men dette var lekfolk som alle hadde ikke-prestelige titler. Her var det ingen hierer, men eldre, tilsynsmenn, assistenter og andre leke ledere.

Samtidig med dette ser man utviklingen mot at det er noen som er spesielt utvalgt til å gjøre prestetjeneste, de klerikale. Ser man her begynnelsen på en ny ekklesiologisk tanke?

⁶⁵ År 202 Forfølgelser i Aleksandria og Nord-Afrika, 250/51 De deciske forfølgelser, 257/58 De valerianske forfølgelser, 303-313 De diokletianske forfølgelser.

Kilde: http://www.fagsider.org/kirkehistorie/tabell/tab_a_Oldkirken.htm

⁶⁶ Hans Kvalbein, ”De første kristne i Roma”, i *To gode keisere?* (Johan Henrik Schreiner/Knut Ødegård, Oslo, Messel Forlag, 1966), s. 142-3. Hentet fra internett:

http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2010052822006

⁶⁷ Ibid

⁶⁸ Det er vanskelig å vite antall kristne i romerriket ved slutten av 200-tallet, men et antall på 10% er blitt foreslått. Majoriteten av disse bodde hovedsakelig i Syria, Lille-Asia og de store middelhavsbyene. Se Peter L. R. Brown, *The rise of Western Christendom: triumph and diversity, A.D. 200-1000* (Oxford, Blackwell Publishing, 2003), s. 63.

5.0 Prestetjeneste, nattverd og menighet etter år 313

Som tidligere nevnt er begrepene *før og etter år 313* kun en arbeidstittel. Alle endringene jeg skal undersøke og drøfte skjedde ikke brått etter Konstantins edikt i Milan i 313. Flere endringer var allerede satt i gang, og fortsatte under og etter Konstantin (272 - 337). Dette gjaldt i særlig grad utviklingen av presterollen. Hvilken posisjon og status hadde disse, og hvordan utviklet dette seg på 300-tallet?

Samtidig skal jeg se etter endringer som skjedde relativt raskt og som antatt følge av den Konstantinske fred - Dette gjaldt både prestatjenesten og nattverdsliturgien. Det er dette siste anliggende jeg vil bruke mest tid på å belyse da det er mest relevant for problemstillingen min.

Men først vil jeg se litt på Konstantin, hans omvendelse og prosessen i årene etter 313.

5.1 Konstantin⁶⁹

I år 312 dro Konstantin inn i Roma etter å ha slått sin rival, Maxentius rett utenfor byen. Konstantin dro rett til Keiserpalasset uten å takke og ofre til de romerske gudestatuen i byen. Derimot fikk han reist storslåtte monumenter til ære for seg selv og hans Keiserdømme. Omtrent samtidig med dette lot han det bli kjent at det var den ene, høye gud som de kristne ærer som skulle ha takk og pris for seieren han fikk utenfor Roma.

Konstantins omvendelse var i tråd med den romerske keiser og krigsmakt, og rikets forhold til guder og tilbedelse. De tidligere gudene som brakte beskyttelse og velstand til keiseren og riket ble nå byttet ut med den ene, kristne gud for å bringe enda bedre beskyttelse og velstand. Fram mot år 324 vant Konstantin flere voldsomme slag mot opponenter og gav ham makt over hele riket. Hele denne perioden gav ham ære til ingen andre enn den kristne gud. I denne perioden og fram til sin død i 337 fikk Konstantin reist flere store basilikaer til ære for den høye gud som gav Romerriket fremgang. Dette ble også steder for tilbedelse og takkoffer. Mange snakker om at Konstantin innførte statskirken i Romerriket. Dette er ikke riktig, selv om mange av endringene gikk i retning av en statskirkeordning. Det var først under Teodosius⁷⁰ at dette ble innført. Offentlige ofringer ble forbudt, de stengte hedenske templer og deltok i angrep og ødeleggelse av større kultsteder.

I løpet av dette århundret begynte flere og flere å gå i kirken, flere og flere ble tatt opp i menighetene og "til slutt" var alle kristne,⁷¹ tilhørte menigheten og gikk i kirken. Dette høres

⁶⁹ Brown, *The rise*, s. 60-74

⁷⁰ Regjerte i perioden 375-95

⁷¹ I Roma og i større byer ble folk kristnet fortere enn andre steder. Men ca 150 år etter den Konstantinske fred var alle i Romerriket kristne

ut som en drømmesituasjon for kirken og dens ledere, men det førte også med seg mange utfordringer. Hvordan skulle man møte og forholde seg til alle disse menneskene, som i stor grad ikke trodde, oppførte seg eller levde som ”de hellige”? Menigheten så med andre ord ganske annerledes ut enn i de foregående århundrer. Hva gjorde kirkens lederskap med dette?

5.2 Fra allment prestedømme til at bare embetsbærere er prester

I urmenigheten var alle en del av det allmenne prestedømmet og alle gjorde prestedtjeneste. I urmenigheten var ethvert medlem *kleros*.⁷² La meg stoppe litt ved dette ordet, for det er et viktig ord/begrep i dette arbeidet. Å være *kleros* betyr at man er *utvalgt*, men brukes også i betydningen at man er *arving* til noe, at *loddet* er falt på en eller at man er tildelt noe (eks: et landområde, ansvar, stilling).⁷³

De urkristne hadde en selvforståelse av at de var de *utvalgte* - Guds utvalgte folk og arvinger til hans rike. Og dette gjaldt for alle kristne, uavhengig av sivil status, alder, arbeid, økonomi eller om man var den tids presbyter, biskop, diakon, profet, lærer eller annet. Det var en viktig del av identiteten å vite at man var *kleros* - utvalgt til å leve sine liv innenfor rammene av menigheten som de gjorde. I menigheten var alle *kleros* - alle var prester. Utenfor menigheten, i verden var ingen *kleros* - ingen var prester. Fra år 250 og fram mot 313 skjedde det som nevnt en utvikling som gjorde at *kleros* ble en tittel og et begrep som i større grad ble brukt om innehaverne av det kirkelige embetet. I tillegg til de klerikale begynte man nå å snakke om lekfolk - *laikos*, som rett og slett betyr *folk* eller *vanlig*. Det ble altså et skille mellom klerikale og lekfolk.

Denne utviklingen skjøt fart etter 313 og embetsbærerne ble omtalt som *kleros*. Samtidig ble mange av de som tidligere hadde lekfolks-tjeneste ordinert til for eksempel underdiakoner, lesere eller sanger,⁷⁴ og ble på den måten en del av de klerikale i menigheten. Disse hadde en tjeneste som på en måte var knyttet til altertjenesten, det sakramentale. Det som skjedde under gudstjenesten var hellig, følgelig måtte de som hadde tjeneste være hellige, uten feil og innviet den hellige tjeneste de hadde. Innviet og hellige var de etter biskopens håndspåleggelse og ordinasjon. De tilhørte nå de klerikale, men var underlagt biskop, prest og diakon. Kanskje kan vi si at disse var de som vi i dag kjenner som ministranter i den katolske kirke.

“For the priestly office is indeed discharged on earth, but it ranks among heavenly ordinances; and very naturally so: for neither man, nor angel, nor archangel, nor any

⁷² Jeg skriver *kleros* også når det brukes i flertall fordi *kleros* er her en tittel/navn

⁷³ <http://www.studylight.org/lex/grk/view.cgi?number=2819>

⁷⁴ AC VIII, 19-28

other created power, but the Paraclete Himself, instituted this vocation, and persuaded men while still abiding in the flesh to represent the ministry of angels. Wherefore the consecrated priest ought to be as pure as if he were standing in the heavens themselves in the midst of those powers”.⁷⁵

Slik tenker altså Johannes Krysostomos (ca 347 - 407) om den ordinerte, innvidde presten, hans posisjon og tjeneste. Jeg skal ikke si at Krysostomos taler på vegne av alle klerikale, men det er ikke utenkelig at dette var en relativt utbredt tanke blant det kirkelige lederskap så sent på 300-tallet. TD fra omtrent samme tid snakker ikke i samme ordelag, men omtaler også de klerikale som om de har en høyere rang. Diakonen omtales som opphøyet og som innehaver av en høy rang. Ikke bare er det kirkelige embetet opphøyet, men også *leseren* ordineres og innehar en høyere rang.⁷⁶

En annen ting som er interessant i ordinasjonsbønnen for presbytere i TD er at den sier at Guds hemmeligheter/mysterier skal åpenbares og være i presbyteren.⁷⁷ Det ser ut som om Guds mysterier ikke er tilgjengelig for alle, men kun for de klerikale. Og når vi ser i COH kjenner vi igjen den samme høye oppfatningen av presteskapet: “If the bishop is not present and the presbyter is present, they are all to pay attention to him, because he is higher than them in God”.⁷⁸

I AT hadde det også etablert seg en tanke at presteskapet hadde en spesiell stilling, men i COH ser man en utvikling av dette og oppfatninger som ikke finnes i AT: “... the deacons and the presbyters are to join him, clothed in white garments, more magnificent than all the people”.⁷⁹ De klerikale har begynt å bære klær som skiller seg ut fra klærne som menighetens vanlige medlemmer bruker (mer om det under punkt 6 i dette kapittelet).

Presten, hans rolle og oppgaver var under endring allerede i tiden før år 313, men dette skjøt voldsom fart i tiden etter 313. Fra å være presbyter uten kultisk tjeneste i et ikke-hierarkisk lederskap med diakoner, profeter og lærere, gikk han over til å være prest med hellig offertjeneste i det trefoldige og hierarkiske lederskapet biskop, prest, diakon. Fra å være en av de eldste i en flat struktur, til å være embetsbærer nesten i toppen av pyramiden.

⁷⁵ Johannes Krysostomos, *On the priesthood*, (NPNF First series 9:33-83), s. 46. (BIBSYS setter 1983 som årstall for denne utgaven, men jeg referer til utgiverens årstall. For ordens skyld nevner jeg her ISBN nr. på denne boken ved Menighetsfakultetets bibliotek; 0-8028-8107-6)

⁷⁶ TD 4 1.38, 45

⁷⁷ TD 4 1.30

⁷⁸ COH, Canon 35

⁷⁹ COH, Canon 37

5.3 De ærefryktinngytende initiasjonsritene

På engelsk lyder nevnte overskrift noe bedre; *The awe-inspiring rites of initiation*, men den norske er også fullt brukbar. Det er lettere å forstå hva dette betyr i praksis ved å beskrive handlingene og ordene som ble brukt.

I foregående avsnitt kan man se en antydning til å skulle vise ærefrykt for presteskapet ved å plassere de i en slags fryktinngytende posisjon, eller for å sette det på spissen, sette de i Guds sted. Dette er noe man også kan finne igjen i forbindelse med 300-tallets liturgiske ritualer, i forbindelse med sakramentforvaltningen. Disse metodene for å inspirere menigheten ble i hovedsak brukt i sammenheng med sakramentene, særlig i forbindelse med dåp og første deltakelse i nattverden. En initiasjonsrite innebærer at man gjør noe for første gang, som for eksempel dåpen, og ikke ved gjentakende handlinger.

Det ble oppfordret til å ha ærefrykt for Gud og for Herrens nærvær i og gjennom de hellige sakramenter. Det er egentlig unødvendig å si *hellige sakramenter* da sakramentum betyr hellig tegn, hellig handling, og forstått slik at Gud handler i/gjennom det. Jeg sier det mer for å peke på den type forkynnelse kirken bar preg av - de metodene som ble brukt, og da tenker jeg på de ærefryktinngytende initiasjonsritene. Man kan utvide dette begrepet til også å gjelde alle de hellige handlinger som embetshaverne gjorde under messen, slik at *inspirasjon til ærefrykt for de hellige handlinger* vil være mer dekkende.

Det ble oppfordret til stor ærefrykt både før og under evangelielesningen under gudstjenesten. Det var kun noen få innvidde som fikk lov å berøre boken. Den ble båret inn under prosesjon, gjerne akkompagnert av røkelse og salmesang, eller når diakonen bar inn boken etter to lysbærere som holdt brennende lys eller fakler i hendene.⁸⁰ Det ble oppfordret til innlevelse og det sies at klagesang og gråt under for eksempel opplesningen av påskepasjonen var å vise ærefrykt. Egeria beretter om påskefeiringen i Jerusalem:

”Nå står biskopen oppreist bak skranken, tar evangeliet, stiller seg ved porten og leser beretningen om Herrens oppstandelse. Med det samme han begynner å lese, høres slike skrik og klager fra menneskemengden og slik hulken og gråt over at Herren har lidt så meget for oss, at det mest ufølsomme menneske måtte røres til tårer”.⁸¹

Det kirkelige embetet forsøkte gjennom ord og gjerning å få folk til å tro og forstå at den oppstandne Kristus var nærværende og inkarnert i nattverden. Dette for at alle kunne nærme seg nattverdbordet med frykt, ydmykhet og et rent hjerte. I tillegg forelå helt spesielle ritualer som hver enkelt ble formanet til å følge underveis til nattverdsbordet, under konsumeringen

⁸⁰ Jungmann, *The early liturgy*, s. 132-3

⁸¹ Egeria, *Egerias reise til det hellige land* (Oslo, H. Aschehoug & Co, 1991), s. 59

og etterpå. Cyril av Jerusalem (ca 315 - ca 386) gav sine formaninger til dåpskandidatene på denne måten:

“So when you come forward, do not come with arm extended or fingers parted. Make your left hand a throne for your right, since your right hand is about to welcome a king. Cup your palm and receive in it Christ’s body, saying in response Amen. Then carefully bless your eyes with a touch of the holy body, and consume it, being careful not to drop a particle of it. For to lose any of it is clearly like losing a part of your own body ... After partaking of Christ’s body, go to the chalice of his blood. Do not stretch out your hands for it. Bow your head and say Amen to show your Homage and reverence, and sanctify yourself by partaking also of Christ’s blood. While your lips are still moist with this blood, touch it with your hands and bless your eyes, forehead, and other organs of sense”.⁸²

Dåpen var i oldkirken sett på som en overgang fra mørkets rike over til lysets rike, og den dømte ble da en av de opplyste - de fikk innblikk i mysteriene.⁸³ Krysostomos sier i sine instruksjoner til dåpskandidatene: ”Kongen av lysets rike skal gi de et beger, det fryktelige beger, full av kraft og makt og mer verdifullt en noe av det som er skapt”.⁸⁴

Det er nesten så oppfordringen til ærefrykt, blir en oppfordring til frykt, redsel og skjelvende hender og føtter. Kanskje var det intensjonen og resultatet.

I en av sine prekener sier Krysostomos til menigheten at det er for den enkelte at presten er der, og det er for de han taler og underviser. Derfor skulle ingen dagdrømme eller være uoppmerksom når presten talte, og straffen for noe slikt var meget stor. Krysostomos sier selv at det verste han kunne tenke seg var ikke å bli lyttet til. Noe senere i talen sier han at han alltid har et rent hjerte, et farshjerte og et oppriktig sinn.⁸⁵

Gudstjenestens og nattverdens varighet

Søndagens messer kunne sammenlignet med i dag være temmelig langvarige. Mye av årsaken til dette finner man i det kirkelige embedets metoder for å skape ærefrykt for de hellige handlinger. Disse metodene var noe som først ble innført i dåpsundervisningen som flere steder kunne vare helt opp til tre år.

⁸² Cyril av Jerusalem, Sermon 5:21-22 i Edward Yarnold, *The Awe-Inspiring Rites of Initiation* (Edinburgh, T&T CLARK, 1994), s. 96

⁸³ Krysostomos, *On the priesthood*, s. 159

⁸⁴ Ibid

⁸⁵ J. Krysostomos, Homily on Matthew 32:6-7, i Daniel J. Sheerin, *The Eucharist* (Wilmington, Delaware, Michael Glazier Inc, 1986), s. 319-23

Katekumenatet ble omgitt av omfattende, og til dels prangende seremonier. Noen har beskrevet seremoniene som dramatiske, teatraliske og sensasjonelle.⁸⁶

Etter at kirken opplevde voldsom og rask vekst, spesielt i tiårene etter Konstantins regjeringstid, kunne man ikke holde på langvarige katekumenater av praktiske grunner. Tiden for katekumenatet var nå forkortet, og alle kandidater var ikke så helhjertede som tidligere. Før Konstantin lå det alltid en viss risiko i det å bli en kristen, men nå innebar det visse fordeler å bli en kristen. I tillegg var det mange som under siste halvdel av 300-tallet ble kristnet med fysisk makt og trusler av Keiseren og hans soldater. Antatte nominelle kristne i riket økte i antall. Hvordan skulle kirken møte disse og overbevise de til å tro på kirkens forkynnelse?

Kirkens metoder for å inspirere til ærefrykt for det hellige var noe av løsningen, og dette nådde også nattverden med et liturgisk innhold som var nyskapende i dette århundret.

Inngangsprosесjoner, lys, røkelse, liturgiske klær, kyssing av nattverdskalken og oppfordring til ærefrykt og aktelse så omfattende som den kristne kirke aldri hadde sett det før. Alt dette nye var på mange måter for å understreke Guds storhet og Kristi reelle nærvær i nattverden.⁸⁷

Dette var da også med på å gjøre selve eukaristien mer omfattende, også i varighet. Når man sammenligner den eukaristiske liturgien i TD og AC med AT finner man ut at hovedinnholdet i stor grad er likt, og teologien den samme. Vi finner at både TD og AC har noen ledd som er lagt til, men det mest påfallende er at liturgien er blitt lengre. I TD ser vi at den eukaristiske bønningen er blitt omtrent dobbelt så lang som den er i AT, som er antatt å være TD's hovedkilde.⁸⁸

Når man undersøker lengden på nattverdliturgien i AC, er det lett å tenke seg at gudstjenesten i kirkene som benyttet seg av denne liturgien kunne strekke seg over 4-5 timer. Nå er det ikke varighet i timer og minutter som er viktig her, men det peker på en endring i innhold. Den eukaristiske bønn er blitt mye lengre⁸⁹ og den inneholder flere ledd som er nye for denne kirkeordningen. Liturgien for bortvisning av de uverdige før nattverden er meget omfattende og inneholder lange og detaljerte bønner for hver gruppe som sendes ut. Som eksempel sendes gruppen av de som er besatt av onde ånder ut sammen med det som nesten må oppfattes som en type exorsismebønn - biskopens og menighetens bønn om befrielse fra de onde åndene.⁹⁰

⁸⁶ Bradshaw, *The search*, s. 215

⁸⁷ Ibid, s. 216

⁸⁸ TD I.23

⁸⁹ AC VIII 12

⁹⁰ AC VIII 7, 1-9

5.4 Ofring på vegne av Guds folk

Det som tidligere var den enkeltes offer: ”Ved Guds barmhjertighet formaner jeg dere, brødre, til å bære legemet fram som et levende og hellig offer som er til Guds behag. Det skal være deres åndelige gudstjeneste”,⁹¹ kom i skyggen av presteskapets ofring på vegne av Guds folk. Det var presteskapet som, i større grad enn de leke i menigheten ofret etter Guds behag. De var utvalgt av menighetens ledelse, ordinert av biskopen og salvet med den hellige ånd til denne spesielle tjeneste; å frembringe offer på vegne av Gudsfolket.

I AC kan vi ved ordinasjonen til presbyteren lese at presbyteren skal tjene Gud med oppriktighet, med et rent sinn og en villig sjel så han i/gjennom Kristus kan tilby offer på vegne av folket.⁹² Samtidig skal vi huske at presteskapet ofret mer enn bønner og lovprisnings- takkoffer. En annen viktig del av deres offertjeneste besto av å veilede menigheten og forkynne Ordet. Erkebiskop i Konstantinopel, Johannes Krysostomos sa i forbindelse med sin presteordinasjon at: “han hadde blitt plassert sammen med prestene og at Ordet var hans offer”.⁹³

Det er ikke helt nytt at de klerikale ofrer på vegne av menigheten. Både i AT og den noe senere DA var det spesielt utvalgte som tok imot folkets offergaver. De hadde et ansvar for at dette foregikk på riktig måte, både mottakelsen og selve ofringen. Forskjellen ble den at all offerpraksis nå skulle sentreres ved alteret i basilikaen. Det var ikke lenger behov for, eller ønsket, at det skulle foregå private nattverdsfeiringer eller annen kristen, kultisk aktivitet utenfor kirken.

Fra eskatologi til oppfyllelse

Gudstjeneste og nattverd var tidligere preget av det eskatologiske. Man feiret og gjorde sin liturgi i påkallelse og forventning til Jesu tilbakekomst, og til opprettelse av Guds rikes virkelighet på jorden. Dette fokuset endret seg merkbart ved at tanken mer og mer dreide seg mot at den virkeligheten allerede var blitt oppfylt, nå som alle hadde blitt kristne, og den kristne menighet befant seg overalt. Gudstjenesten og liturgien blir i større grad en kronologisk gjenfortelling av Jesu verk på jorden.⁹⁴ Nattverden ble også farget av dette. Den fikk i større grad enn før en vektlegging på å minnes og feire Guds frelsesverk og oppfylte løfter.

Parallelt med dette, og med utviklingen som det kirkelige embetet fikk, ble kirkens tanke om

⁹¹ Rom 12,1

⁹² AC VIII 16, 5

⁹³ Bradshaw, *The search*, s. 205

⁹⁴ Oskar Skarsaune, *Fra Jerusalem til Rom og Bysants* (Kolbotn, TANO A/S, 1987), s. 107

messeoffer videre utviklet. Samtidig med nedtoningen av det eskatologiske fokuset, kan det virke som fokuset på å fremheve embetsbærernes sonende offer for menigheten økte. Det offer som Gud brakte menigheten og den enkelte gjennom det innviede brød og legeme ble ikke borte fra 300-tallets nattverdsteologi, men menighetens sonende offer gjennom å rekke Jesu legeme og blod tilbake til Gud blir sterkere vektlagt. Embetsbærernes hellige handlinger ser altså ut til å ha blitt tillagt større betydning i forhold til sakramentets gyldighet.

5.5 Altertjeneste

Alteret symboliserte Kristus selv. Under eukaristien ble ofringen av brød og vin på alteret sett som et symbol på at kirken ofret seg slik Kristus ofret seg selv under påskepasjonen.⁹⁵ Det var ikke noe nytt at den som hadde prestetjeneste under den aktuelle gudstjenesten eller samlingen gjorde denne tjenesten ved et alter. Det nye var at all liturgisk handling, i hvert fall det som dreide seg om offertjeneste, foregikk ved alteret.

Det antas at man helt opp til Konstantins regjeringstid feiret eukaristien rundt et stort bord, slik Jesus og disiplene gjorde. Det er blitt gjort arkeologiske funn av et kirkebygg i Israel med restene av et bord, ikke alter.⁹⁶ Dette kan stamme fra siste halvdel av 200-tallet, og kan være med på å bestemme tiden for skifte fra nattverdfellesskap rundt et bord til altertjeneste og utdeling av brød og vin foran alteret.

Alteret kjenner vi igjen fra offerkulten i den gamle pakt. Den kultiske offerpraksis med Jesus som øversteprest, som tidligere beskrevet, blir etter Konstantin fullt utviklet. Alteret ble stedet for den kristne offertjeneste og behandlingen av sakramentene, og ble ansett som et hellig sted som ingen andre enn prestene fikk nærme seg. For å unngå at folk kom for nære gikk prestene og stilte seg foran alteret ved utdelingen av nattverds-elementene. I tillegg hadde man diakoner og underdiakoner som hadde ansvar for blant annet å sørge for at ingen av lekfolkene nærmet seg alteret. Nå kan vi se at begrepene *kleros* (utvalgt) og *laikos* (folket/vanlig) brukes av kirken for å betegne henholdsvis prestskapet og menigheten/de ikke-klerikale.

Alteret ble ansett som et hellig sted, på lik linje med nattverdsbeger og andre elementer som skulle stå på alteret. Man hadde ærefrykt for disse elementene, og begynte i kjølvannet av Konstantin en tradisjon i kirken med å kysse alteret. Denne ærefrykten viste seg også ved biskopens kyss av den nydøpte, etterfulgt av forsamlingens kyss.

Den hellige skulle hilses av de hellige med kyss. Dette ble utvidet til å kysse både alter og andre hellige objekter.⁹⁷

⁹⁵ Dix, *The shape*, s. 290

⁹⁶http://www.armageddonchurch.com/?Possible%26nbsp%3Borigin_of_the_Altar_and_Communion_rite_in_the_Megiddo_prison_mosaic

⁹⁷ Jungmann, *The early liturgy*, s. 128-9

Som sagt var alteret regnet som hellig. Det som foregikk ved og på alteret var hellig, og de som gjorde tjeneste ved alteret skulle være hellige og uklanderlige. Nattverden var gudstjenestens høydepunkt. På en måte ble dette det helligste av det hellige - Guds immanens i verden og Jesu realnærvær. I hendene og ordene til presiderende biskop eller prest ble dette virkeliggjort for den enkelte. Dette "høyhellige" hadde sitt sentrum i Jesus, men også ved alteret. I COH's instruksjoner til altertjenesten og nattverden understrekes betydningen av aktsomhet og årvåkenhet for de klerikale.⁹⁸ All deres aktsomhet skulle være på de innvidde elementene. For og holde de onde ånder unna, måtte ikke insekter og andre elementer falle i begeret eller berøre brødene. Ingenting måtte falle til bakken, i tilfelle en ond ånd fikk del i det. Hvis noe av dette skjedde, var den ansvarlige skyld i den største synd. Ikke noe annet enn bønner skulle fremføres ved alteret, og når folket kom fram skulle de synge hymner på grunn av kraften ved dette hellige stedet.

COH forteller oss noe annet som er av interesse: "One is not to say anything behind the veil, except in prayer".⁹⁹ Det var kommet opp forheng foran alteret som skjermet for innsyn slik at de leke ikke fikk innsyn i det som foregikk bak forhenget.

Hvor utbredt dette var fram til midten av 400-tallet er usikkert, men det kan sees i sammenheng med Østkirkens senere praksis med å sette opp en ikonvegg - ikonostasen foran alteret.

5.6 Pomp og prakt

"Hvordan kirken er prydet den dagen, det være seg Anastasis, eller ved Korset, eller i Betlehem - det er helt ubeskrivelig. Man ser ikke annet enn gull, edelstener og silke, veggtepper og forheng av silke innvirket med gull. Alt som blir brukt under gudstjenesten på denne festdagen, er av gull, besatt med edelstener. Og lyktene, de tunge kandelabrene og lampene, alt som brukes under gudstjenesten, hvordan skal man kunne beskrive det? Og hva skal jeg si om de herlige bygningene, som Konstantin under sin mors oppsyn og ved hjelp av hele sitt rikes ressurser lot pryde med gull, mosaikk, dyrebart marmor, så vel den store kirken som kirken ved Korset og andre hellige steder i Jerusalem"?¹⁰⁰

Dette er en beskrivelse av kirkene i Jerusalem under en festhøytid på ca 380-tallet. Disse kirkene hadde både utvendig og innvendig pomp og prakt som det ikke fantes maken til i kristne forsamlingslokaler før Konstantin. Dette kommer jeg tilbake til senere.

⁹⁸ COH, Canon 29

⁹⁹ Ibid

¹⁰⁰ Egeria, *Egerias reise*, s. 60-1

Inngangsprosesjoner, lys, røkelse og liturgiske klær

Som sagt så var noen av de liturgiske endringene under og etter Konstantin en fortsettelse av noe som allerede var igangsatt i forrige århundre. Høytidlige inngangsprosesjoner bestående av de klerikale iført liturgiske klær, underdiakoner som bar brennende lys eller fakler og bruk av røkelse, var noe som man tidligere kjente fra det keiserlige hoffet eller ved de hedenske templer. Kanskje kan man si at kirken ”lånte” elementer fra både de hedenske templer og fra keiserhoffet. Kanskje det var et resultat av kultur og religionspåvirkning fra et samfunn som kirken på en måte hadde blitt en del av. I hvert fall lignet noe av messeklærne umiskjennelig på hoffklær som ble brukt ved keiserpalasset. I ca år 330 gav keiser Konstantin en ”hellig kappe” vevd i gull til biskopens bruk i sin nye katedral i Jerusalem.¹⁰¹ Andre messeklær, som for eksempel albaen, var plagg som ble brukt av overklassefolk ved offisielle og formelle tilstelninger.

Bruken av stearinlys, fakler og røkelse var kjent både fra de hedenske templer og annen avgudsdyrkelse, men også under seremonier ved det keiserlige hoffet. De romerske konsulere hadde ofte brennende lys, som ble båret framfor dem når de viste seg blant folket.¹⁰²

5.7 Menigheten - samling og enhet

I år 325 innkalte Konstantin alle biskopene i det romerske riket til et møte i Nikea - senere kalt *Konsilet i Nikea*. Dette møtet skulle være en økumenisk, verdensomfattende samling av biskoper som representerte alle deler av imperiet. Dette møtet resulterte i en større grad av samling og enighet angående kirkepolitikk, datering av påske, teologiske kontroverser og lærespørsmål. I forhold til det siste anliggende var den arianske strid et viktig tema.

Kirkemøtet i Nikea førte til at flertallet av biskopene ble enige om en felles bekjennelse - Den nikenske trosbekjennelse. Generelt sett så førte dette møtet til en enighet og samling, en slags uniformering av rikets kirker. Noe annet dette møtet resulterte i, og som nok i stor grad var Konstantins agenda, var at kirkelederne gav sin tilslutning til Konstantin som et slags overhode for den verdensvide kirke. Selv om statskirkeordningen kom i stand flere tiår senere var nok dette møtet en begynnelse på det.

Selv om jeg nevner uniformering og enhet er det for tidlig å snakke om en liturgisk uniformering. Nattverden ble fortsatt ikke feiret med det samme liturgiske innhold i alle kirker. Dette på tross av at biskopene var i dialog og rikets keiser på en måte hadde oversikt, oppsyn og påvirkningskraft på kirkene i riket. Noe som likevel skjedde etter møtet i Nikea var at kirkene begynte å låne av hverandres liturgi og tradisjoner. De fikk rom og tid til å utvikle

¹⁰¹ Dix, *The shape*, s. 399

¹⁰² Jungmann, *The early liturgy*, s. 132

og prøve ut sine egne varianter.¹⁰³ I stor grad la de også til nye elementer og flere og lengre bønner, slik at liturgien vokste i de fleste kirker.

Kirkene fylles opp og kriteriene endres

Det faktum at alle etter hvert ble kristne og innlemmet i kirka må ha fått en innvirkning på kirken - dens lederskap, forkynnelse, selvpresentasjon og selvoppfatning. Vi vet at kravene for opptak og for livsførselen til det enkelte menighetslem ble kraftig redusert for å kunne ta imot alle de nye. De kravene som gjaldt før Konstantin ble etterhvert gjeldende kun for det kirkelige embetet.¹⁰⁴

Når det gjaldt nattverden hadde det tidligere vært et måltid som var forbeholdt en liten gruppe av døpte mennesker. Disse levde hellige liv og var godtatt av kirkens ledelse etter et lengre katekumenat. Som tidligere nevnt var det full frihet for de klerikale til å nekte folk adgang til nattverden. Tilstedeværende under messen, som ikke oppfylte nevnte standard og krav, ble bortvist fra kirken før selve nattverdsfeiringen startet. Dette ble det en gradvis endring på gjennom slutten av 300- og første del av 400-tallet. Ettersom kristendommen på en måte ble obligatorisk; folk ble døpt og deltakelse på søndagens messe var for alle, kunne man ikke lenger bortvise folk før nattverden.¹⁰⁵ AC med en antatt tilblivelse i siste kvartal av 300-tallet, inneholder som tidligere omhandlet en omfattende liturgi for bortvisning av ulike grupper uverdige. På det grunnlag må man anta at fjerningen av denne delen av messen må ha utviklet seg som nevnt ovenfor.

De kristnes livsførsel, holdninger og oppførsel endret seg slik at menighetsfelleskapet og tilstandene under søndagens messer så annerledes ut etter Konstantin. De kunne puffe og dra i hverandre, være urolige og uhøflige. De snakket med hverandre under gudstjenesten, unger gjorde rampestreker og lommetyver herjet blant dem.¹⁰⁶

Flere prester og biskoper så utfordringene med den nye menighetsvirkeligheten. De begynte, sammen med *inspirasjon til ærefrykt for de hellige handlinger*, å fraråde folk fra å komme til nattverd hvis de ikke levde verdige, syndefrie liv. Sjelens oppriktighet og renhet var nødvendig for å delta i Herrens måltid: "With this, approach at all times; without it, never!"¹⁰⁷ Omtrent samtidig vokste det fram en gruppe av kristne som ikke *ville* delta i nattverden, på tross av de klerikales oppfordring og *inspirasjon til ærefrykt for de hellige handlinger*.

¹⁰³ Dix, *The shape*, s. 304

¹⁰⁴ Eoin De Bhaldraithe, "Early Christian Features Preserved in Western Monasticism", i *The origins of Christendom in the West* (Alan Kreider, Edinburgh/New York, 2001), s. 154

¹⁰⁵ Skarsaune, *Fra Jerusalem*, s. 106

¹⁰⁶ Krysostomos i Bradshaw, *The search*, s. 219. (Refererer for øvrig til Davies, *The introduction of the numinous into the liturgy*, s. 222)

¹⁰⁷ Krysostomos, Homily in Eph 3.4. i Bradshaw, *The search*, s 219-20

Som et resultat av dette ble det innført liturgiske ledd for en formell velsignelse og bortvisning av frivillig ikke-deltakende medlemmer før nattverden.¹⁰⁸

De klerikales spesielle posisjon i menigheten

De klerikale ble på den ene siden utvalgt av kirkens ledere med biskopen i spissen. De fikk ære og et spesielt mandat fra kirkens ledelse. På den andre siden fikk de også en spesiell ære og et mandat hos keiseren og statsmakten. Mange steder fikk de klerikale fordeler, blant annet med skattefritak, og de fikk opphøyde posisjoner i offentlige sammenhenger og ved keiserpalasset. Det siste gjaldt spesielt for biskopene som under Konstantin fikk plass som dommere ved den sekulære domstol, eller ble regnet blant de høyeste embetsmenn i det romerske riket.¹⁰⁹

Store basilikaer - flott utsmykket

Under keiser Callistus i år 220 ble det reist et bygg til bruk for kristne forsamlinger.¹¹⁰ Denne bygningen tilsvarer senere kirkebygg og basilikaer. De første kristne forsamlingsbygg kunne ha plass til 200-300 mennesker, og var enkle i utformingen både ut og innvendig. Det var intet storslått på noen måter ved de kristne forsamlingsbygg før 313. Men de basilikaer¹¹¹ som ble bygd under Konstantin, var storslåtte på alle måter. Kanskje kan man si at det virkelig var kongelige bygninger, både hva angikk interiør og eksteriør. For å få plass til alle kirkemedlemmene ble det helt nødvendig å bygge store basilikaer.

I alle større og mindre byer, og på landsbygda, fikk keiseren bygd kirker. Bare i Roma fikk Konstantin oppført 9 kirkebygninger.¹¹² Nattverdsfeiringen ble nå feiret i storslåtte basilikaer. Her fantes alter bedekket med edelstener, vinbeger av rent gull, sølvfat for folkets offergaver og flere titalls lyskandelabere hang i taket, og ved alteret et digert kors av rent gull.¹¹³

Dette er eksempler hentet fra St. Peters kirke i Roma, men var ikke eksepsjonell blant kirkebygninger i Romerriket. Forskjellen mellom disse bygningene og de enkle bygningene og private hjemmene som de kristne samlet seg i tidligere, ble enorm. Det samme kan man si om overgangen fra mindre og private samlinger, som gjerne ble holdt i hemmelighet, til offentlige, lovlige og tilnærmet obligatoriske samlinger for hundrevis, kanskje opp til 1000 mennesker. Disse endringene skjedde ikke over natta for hele Romerriket, men i løpet av bare noen tiår ble omstendighetene for feiringen av nattverden radikalt forandret.

¹⁰⁸ Bradshaw, *The search*, s. 220

¹⁰⁹ Jungmann, *The early liturgy*, s. 130-1

¹¹⁰ Kvalbein, "De første kristne", s. 137

¹¹¹ Basilika betyr *kongelig bygning, palass*. Det var i utgangspunktet offentlige bygninger, ofte med en markeds- eller tilknyttet. Se Jungmann, *The early liturgy*, s. 123

¹¹² Dix, *The shape*, s. 309

¹¹³ Ibid, s. 310

Den monastiske bevegelse

Selv om kravene for innlemmelse i kirken var kraftig redusert og den barrieren som før var rundt den kristne menighet ikke var der lenger, var det flere som stilte strenge krav til det kristne livet. Basil den Store (330-379) ble i ettertid regnet som både kirkefar og kirkelærer, men hadde også under sin levetid stor innflytelse. Han oppfordret de kristne til å eie så lite som mulig, ikke kalle det de hadde for sitt eget og gi det de ikke behøvde til de trengende. De skulle vandre i det nye livet de hadde blitt gitt, og oppnå en rettferdighet som langt overgikk de skriftlærde og fariseerne.

Samtidig med dette utviklet det seg noen steder, spesielt i Egypt, Syria og i de monastiske miljøer en ny lære. Den sa at det i kirken fantes to typer kristne; *den troende* og *den fullkomne*. Den leke kristne var den troende og munken var den fullkomne. Munken praktiserte evangelisk fullkommenhet, mens de leke praktiserte en lavere standard. Noen gikk så langt som å si at munkene var de fullkomne kristne, mens de leke tilhørte verden.¹¹⁴

Den monastiske bevegelse skjøt for alvor fart i perioden 325-375.¹¹⁵ Dette førte til at mange kristne dro fra byene og den romerske kirken til kloster, som gjerne lå langt fra eventuelle byer. Flere enn tidligere valgte en eneboertilværelse i ørkenen og på andre øde steder. Mange sier at det var i protest mot endringene i kirken. Kirken var ikke lenger det den hadde vært; et eksklusivt, mindre fellesskap av omvendte kristne, utvalgt av Gud til å være konger og prester for Ham. Eneboerne og munkene tenkte i stor grad at det livet man levde i den romerske kirken, ikke var forenlig med Guds vilje for kirken. De fullkomne kristne, altså munkene, levde ikke i ekteskap, hadde ingen eiendeler, praktiserte ikke-vold og vendte det andre kinnet til. Den andre part i kirken var gift, forholdt seg til både de kirkelige ledere så vel som regjeringen, kunne jobbe som soldat og drive landbruk.¹¹⁶

¹¹⁴ Bhaldrathe, "Early Christian Features", s 165-6, 176

¹¹⁵ Dix, *The shape*, s. 319

¹¹⁶ Bhaldrathe, "Early Christian Features", s. 166

6.0 Drøfting

”The Constantinian turn had wide-ranging consequences for the church, especially with regard to the church’s own self-definition and self-understanding”.¹¹⁷

Denne påstanden skal jeg drøfte på grunnlag av nevnte beskrivelser av liturgiske endringer, som konsekvenser av det Konstantinske skiftet. Som jeg har nevnt tidligere er det på noen områder vanskelig å si med sikkerhet at alle endringer var rene konsekvenser av Konstantins fredserklæring. Min oppgave vil først og fremst være å drøfte endringer i menighetsforståelsen under, og i kjølvannet av Konstantin. Samtidig vil jeg si at redegjørelsen inneholder endringer som, i større eller mindre grad, kan sies å være knyttet til det Konstantinske skiftet og etterdønningene av det.

6.1 Presterollen og dens betydning for menighetsforståelsen

Johannes Krysostomos har høye tanker om seg selv som prest og om presterollen generelt (fotnote 75). Og burde det ikke være sånn, kan man spørre seg? Når man var valgt til å lede mennesker, forvalte sakramentene, snakke sant om Gud og menneske og være et hellig forbilde, burde det være tillatt og nesten nødvendig at presten tenkte høyt om sin rolle. Bibelhistorien forteller oss at Gud har innsatt ledere for sitt folk helt fra begynnelsen. Han utvalgte Aron og hans sønner til å være prester, og levittene til å gjøre tjeneste ved helligdommen. Gjennom Apostlenes Gjerninger og Paulus’ pastorale brev kan man både forsvare og forklare behovet for et lederskap i menigheten.

Så kan man jo spørre seg om det var gagnlig for menighetsforståelsen at tilsynsmenn, presbytere og diakoner ble presentert og omtalt som øversteprester og spesielt utvalgte? At de var ikledd liturgiske klær, gikk i prosesjon inn i kirkebygningen anført av levende lys, røkelse, hymner, hadde sin egen plass framme ved alteret og gjorde tjeneste ved et alter som ingen andre enn presteskaper kunne nærme seg. På den ene siden kan man si at dette var gagnlig for menighetsforståelsen, på grunnlag av behovet for å fremheve lederne i kirken og sette de i en posisjon som tydelige ledere.

Kirken var i voldsom vekst i hele Romerriket, og det var strid rundt kirkens bekjennelse. Kjettere som Arius og hans etterkommere fikk flere og flere tilhengere, og mange

¹¹⁷ Oskar Skarsaune, ”The Constantinian Turn”, i *Tidsskrift for Teologi og Kirke*, nr 03-04, 2007, s. 299. Hentet fra internett: http://www.idunn.no/ts/ttk/2007/03/the_constantinian_turn

menighetslemmer hadde en tro, teologi og livsførsel som ikke var forenlig med kirkens lære og dens meninger om det kristne liv. Kirken trengte ledere som fremsto som hellige, helhjertede, autoritære, kunnskapsrike – ja, som representanter for Kristus selv og den rette lære. Noen måtte ha disse rollene, og det kunne ikke være hvem som helst. Slik er det også i kirken i dag. Man innsetter ikke hvem som helst som biskoper og ledere, og disse innehar autoritet og et spesielt mandat.

På den andre siden kan man se baksidene ved at 300- og 400-tallets presteskap ble presentert som og forsto seg selv ”mer fantastisk og imponerende enn folket, og høyere enn dem i Gud” (fotnoter 78, 79). Hvor er det blitt av det allmenne prestedømmet og tanken om at alle kristne er likeverdige i Gud? På tross av at også urmenigheten hadde ledere med autoritet og tydelige mandater, hadde menigheten en selvforståelse av at alle lemmer var likeverdige i Gud. Alle kristne kunne gjøre den liturgi som etter Konstantin var forbeholdt for det kirkelige embete. Den nye menighets- og gudstjenestevirkeligheten ble slik at gudstjenesten startet når prestene kom inn i kirken og inntok sine plasser, som var adskilt fra lekfolket med en fysisk barriere. Når eukaristien skulle feires gikk lekfolket fram mot alteret, og prestene gikk fra alterområdet ned mot lekfolket for å gi de brød og vin. Uten prester ble ingen messe og ingen nattverd. Vi vet også at flere kirker fikk et teppe rundt alteret slik at lekfolket ikke fikk innsyn i det som foregikk der. På lengre sikt ble det i Østkirken vanlig å bygge en ikonvegg, en ikonostase, foran alteret. Prestene gikk dermed inn i et eget rom, fullstendig separert fra lekfolket, når nattverden skulle innvies. Denne veggen hindret menigheten fra å få noe som helst innsyn i det som foregikk ved alteret.¹¹⁸

Synlige og usynlige skiller

Man kunne ikke lenger vite om deltakerne under messen var reelle kristne. Derfor lagde man disse fysiske skillene mellom prestene og resten av menigheten. Prosesjonene med alt sitt innhold, forheng foran alteret og ikonvegger var synlige skiller mellom prest og menighet. Slik måtte det kanskje være for å markere hvem som var bærere av embetet, sannheten og helligheten. Men skapte ikke dette også et *usynlig* skille? Et skille som ikke direkte ble uttalt, men som både Johannes Krysostomos og COH leder an til: I menigheten fantes førsterangs og annenrangs kristne, og mellom disse var det en barriere. Prestenes spesielle hellighet ble understreket, og hele menigheten ble ikke lenger behandlet og regnet som et hellig presteskap. Menigheten var et potensielt hellig folk, som var helt avhengige av prestenes hellige handlinger.¹¹⁹ Prestene var en utvalgt gruppe, ikke resten av menigheten.

¹¹⁸ Skarsaune, “The Constantinian Turn”, s. 305

¹¹⁹ Ibid

Bruken av kleros og laikos var med på å forsterke denne påstanden. Tidligere var alle menighetslemmer utvalgt av Gud til å være den høytidlige forsamlingen av Hans folk. Den enkelte kristne var *kleros* og folk utenfor menigheten, eller vanlige folk var *laikos*.

Utviklingen på 300-tallet førte til at presten ble benevnt som kleros, resten av menigheten som laikos.

På en måte kunne dette bidra til å skape en forståelse av at prestene, som var innenfor skillet, også var "innenfor" som Guds utvalgte folk. Mens de utenfor skillet var adskilt fra Guds folk. Kanskje var dette prestenes intensjon? På den måten kunne folk bevisstgjøres sin synd, uhellige oppførsel og livsstil, og dermed vende om til hellighet og renhet og ta imot nattverden på en verdig måte.

Det er ikke sikkert at intensjonen nådde målet, i hvert fall ikke hvis man skal se på antall deltakere i nattverden i forhold til antall tilstede under messen. Flere og flere lot være å delta i nattverden, og ville ikke overgi livene sine som prestene oppfordret dem til. Videre bredte det seg en forståelse av at presteskapets liturgiske handlinger og bønner, var noe prestene gjorde på vegne av menigheten. Jo mere hellig og fryktinngytende prestene og deres ritualer ble fremstilt, jo mindre ble behovet for den enkeltes tilstedeværelse under messen.¹²⁰ Kanskje ble behovet for å leve og tro slik prestene forkynte og oppfordret til mindre, med bakgrunn i at prestenes hellighet og liturgi var tilstrekkelig for den enkelte.

Samtidig med kritikken mot skillene mellom kleros og laikos, vil jeg minne om at det var tydelige skiller også i den gamle pakt, hvor levittene gjorde tjeneste ved helligdommen og kun øverstepresten kunne gå inn i det aller helligste. Aron og hans sønner hadde spesielle privilegier og gikk i klær som ingen andre gjorde, likevel var hele menigheten Guds utvalgte folk. Slik er det også i dag: Kirken har ordinerte biskoper, prester, og diakoner, men hele forsamlingen av de troende regnes av kirken selv som Guds folk.

En annen fare ved disse synlige og usynlige skillene var at det kunne skape en forståelse av at noen var bedre enn andre. Selv om alle i menigheten var ansett som Guds utvalgte, så kunne det bidra til at embetshaverne var i en klasse for seg selv - *elitekristne* - mens resten av menigheten var vanlige kristne. Mye av forkynnelsen og prestenes selvforståelse kunne bidra til denne klasseinndelingen. Og kanskje var det helt nødvendig for kirken og det enkelte medlem at noen var i en klasse for seg, både åndelig og hellig, slik at de kunne være forbilder og lede menigheten på rett vei? Men hvis denne forståelsen førte til at noen ble betraktet som eller forsto seg selv som "ikke utvalgte", er det vel riktig å si at resultatet ikke førte til en sunn og god menighetsforståelse.

¹²⁰ Bradshaw, *The search*, s. 220

Skillene fjernes eller flyttes

”Prestenes autoritet ble understreket med riter hentet fra statstjenestemennenes eller endog keiserens hoffseremoniell, som for eksempel bæring av lys og røkelse foran presten”.¹²¹

Hva betød det for menighetsforståelsen at biskopen var dommer ved den offentlige domstol, at offisielle riter, tradisjoner og klær fra keiserhoffet ble en del av liturgien? Og hva skjedde med det enkelte menighetslem når de profesjoner og beskjeftigelser som tidligere ikke kunne forenes med de helliges liv, nå ble tillatt? Grovt forenklet kan man si at den nye menighetsvirkeligheten ble slik at *de* og *det* som tidligere var en del av verden ble nå en del av menigheten - og *de* og *det* som før 313 konstituerte menigheten ble nå en del av verden. Eller man kan si at det ikke var noen *verden* lenger - i hvert fall ikke i Romerriket. Det var langt ifra alle som var enige i at dette var en riktig menighetsforståelse og et godt bilde for det kristne liv.

Flere av disse dro som beskrevet tidligere i protest ut til øde steder, skilte seg fra verden og Romerrikets menighetsrealitet, og ble munk og nonne. De holdt fast ved den ”gamle” menighetsforståelsen og rammene for det hellige liv. Det livet som levdes innenfor rammene av den urkristne menighet. Der kunne alle smykke seg med adjektivene ”hellig” og ”helhjertet” i visshet om at de var Guds utvalgte, og befestet seg ikke med noe profant. På den andre siden holdt store deler av presteskapet, staten og keiserhoffet fast på det hellige og gudfryktige liv innenfor rammene av det som man etter hvert kunne kalle for Statskirken. Spørsmål som dukker opp er om menigheten forsto seg selv som en hellig og høytidlig forsamling av Guds folk med full og fri adgang til Gud, på lik linje med både prester og de andre lekfolkene. Og forsto presteskapet lekfolket i menigheten på denne måten? Oskar Skarsaune har rettet et kritisk blikk på dette og skriver:

”Menigheten er ikke uten videre forsamlingen av de hellige som selv er gudstjenestens utførende subjekt; den er en hop av potensielt vannhellige som må helliges gjennom de hellige handlinger. Gudstjenestens utøvende subjekt blir i økende grad presten, ikke menigheten”.¹²²

6.2 Nattverdsfeiring og forståelse

Både liturgien og forståelsen av nattverden ble på enkelte områder betydelig endret etter 313. Nattverden var og ble før 313 understreket av prestene som gudstjenestens ”høydepunkt”, Jesus Kristus var reelt til stede og enhver som deltok i nattverdsmåltidet spiste og drakk av

¹²¹ Skarsaune, *Fra Jerusalem*, s. 106

¹²² *Ibid*, s. 107

Kristus. Samtidig var nattverden et ”sted” hvor alle i menigheten var likeverdige, verdige til å ta imot Kristus. Dette fellesskapsmåltidet ble feiret både i det private hjem og i kirkens offisielle gudstjenester. Nattverdsfeiringen endret seg både hva angår liturgisk innhold, omstendigheter og nattverdsforståelse.

De-eskatologisering

Kirken ble forenet med tiden og omstendighetene og begynte å føle seg ”hjemme i verden”. Den eskatologiske vekten på nattverdsfeiringen ble tonet ned – den manifesterte og sikret ikke lenger nattverdsdeltakerens frelse og del i det kommende rike. Nattverden ble en feiring av den historiske Jesus, hans gjerninger og frelsesverk; gjenløsningen hadde skjedd og hans løfter oppfylt.¹²³

Dette fikk konsekvenser for menighetsforståelsen; menigheten levde ikke lenger i en verden som en dag skulle frelles - verden var frelst. Behovet for å misjonere ble borte og menigheten behøvde ikke lenger å leve i uvisshet og uro over Jesu plutselige tilbakekomst som en tyv om natten. Guds rike var der og da midt iblant dem, og man trengte ikke skille seg og ta avstand fra en ond verden. Dette fordi det ikke var noen ”verden” lenger. Man kunne dermed leve i fred med hverandre, under kulturelle og sosiale omstendigheter, og med myndighetene. Man kan fort se negative konsekvenser av dette: I dag vet vi jo at det var mange medlemmer av kirken som kun var nominelle kristne, slik at misjonering var i aller høyeste grad en nødvendighet. Og vi vet at det fortsatt *var* en forskjell på Guds rike og verden. Mye av det som var i verden var ikke forenlig med de helliges liv. Det var fortsatt et behov for å forkynde fortapelsen ved det syndige liv i verden og omvendelse til Gud og Guds rike.

Samtidig så var det jo prester som forkynte noe av dette. Krysostomos var en av de som snakket om det syndige liv, om sekulære forretningsforbindelser som var uten vinning i Kristus, og om den indre urenheter: ”What gain is there in outward freedom when the ruling element within us is reduced to a state of disgraceful and pitiable servitude”.¹²⁴ I denne homilien snakker Krysostomos negativt om keiseren og myndighetene. Han sier at det ikke er noen vinning i å kle seg i lilla, sette en krone på sitt hode og sette seg selv i høye posisjoner. Kanskje var det konsekvensene av de-eskatologiseringen og erfaringene etter ca 200 år med statskirke som fikk Anastasius II av Antiokia (559 - 610) til å skrive en tordentale adressert til nattverdsforsamlingen. Han omtaler forsamlingen som drevet av demoner, kvalt av fristelser og verdslige bekymringer og uten tanker om verken døden, sjelen, straffen eller dommen:

¹²³ Dix, *The shape*, s. 305

¹²⁴ Krysostomos, *On the priesthood*, s. 226

”We have no compunction, no fear of God, no amendment, no repentance, but our whole mind is upon evil and luxury and drunkenness”.¹²⁵

Sakramentalt og profant

For kirkens ledere ble det viktigere enn noen gang før å gjøre tydelig for menigheten hva som var hellig - *sakramentalt*, og hva som var verdslig, utenom helligdommen - *profant*.¹²⁶

Med å oppfordre til ærefrykt forsøkte presteskaper å få den enkelte til å forstå at det er en forskjell på kirken og verden - det hellige livet og det verdslige livet. Ærefrykt for Gud, kirkens sakramenter og prestenes innvielse av nattverdselementene var ifølge presteskaper en nødvendighet for at det enkelte kirkemedlem virkelig skulle få del i sakramentene. Og gjennom dette kunne Guds sannheter, som var skjult for de verdslige, bli åpenbart for den enkelte.

Kirken var helt nødt til å gjøre noe med de tilstandene som Krysostomos beskrev og som senere førte til at Anastasius II skrev sin tordentale til forsamlingen. Det positive med forkynnelsen på 300- og 400-tallet var dens fokus på og oppfordring til omvendelse fra et syndig liv, og dens vekt på Guds storhet. Dette var for så vidt ikke noe revolusjonerende i forhold til urkirkens forkynnelse, og vi som lever i dag kan heller ikke si at det er noe *negativt* i det å skille mellom sakramentalt og profant. Å skille mellom det livet Gud ønsker vi skal leve, og det Han ønsker vi skal holde oss unna. Vi snakker også om forskjellen på det sakramentale og profane, om enn på en noe annen måte.

Bakdelen var at det ble lagt stor vekt på prestenes hellighet og deres innvielse. Slik sett ble nattverdets hellighet og guddommelighet på en måte avhengig av presten og hans anstrengelser. Likeledes ble det lagt vekt på den enkelte nattverdsdeltakers innstilling og evne til å vende seg fra det profane til det sakramentale. Fokuset gikk fra Guds immanens og allmakt til kirkens og den enkeltes anstrengelser.

Delvis som en følge av dette utvikler det seg en ekklesiologi og nattverdstanke som Schmemmann omtaler som en utvikling fra ”communion to communicating”. Det som tidligere var et fellesskapsmåltid rundt et stort bord hvor alle var prester og på den måten deltakere i liturgien. Hvor feiringen og innvielsen ble gjort av Guds folk, menigheten i fellesskap. Dette ble til prestenes innvielse og feiring som de kommuniserte til resten av menighetens ”passive” deltakere: ”The idea of communion as a liturgical action *sealing* the eucharistic breaking of

¹²⁵ Anastasius II, Sermon on the eucharistic assembly, i Sheerin, *The Eucharist*, s. 335-48

¹²⁶ Alexander Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology* (New York, ST VLADIMIR'S SEMINARY PRESS, 1986), s. 125-9

bread was modified into the idea that it was an individual-sanctifying action, related to the personal piety and not at all to the ecclesiological status of the communicant".¹²⁷

La meg ved et forenklet bilde forsøke å forklare den nattverdfeirende menigheten etter disse endringene hadde tatt sin plass: Det enkelte kirkemedlem levde mesteparten av livet i det private hjem, i arbeid, i det offentlige, og i det allmenne samfunnsliv. Tiden og engasjementet i det som kunne defineres som menighetsrelatert, besto for de fleste av deltakelse i messen på søndag. Til dette fellesskapet kom hver enkelt fra sitt daglige liv og avsluttet dette med å gå fram til presten for å delta i nattverden, hvorpå de gikk tilbake til sitt daglige liv. Helt forenklet dreide menighetslivet seg om det som skjedde innenfor kirkebygningens vegger. Hvis dette var et riktig bilde av menigheten og Schmemmann hadde rett i sin påstand, kunne dette føre til at forståelsen av fellesskap i Kristus og forsamlingen av Guds utvalgte folk tilhørte kirkebygningen og var avhengig av prestenes liturgi.

På den andre siden åpnet statskirkeordningen og kristningen av alle folk i Romerriket for muligheter til å *utvide* menighetsforståelsen. Tidligere hørte menighetslivet til innenfor visse rammer. Nå kunne menighetslivet omfatte alt; arbeid, familie, samfunnsliv, det offentlige og politiske - ja til og med keiseren og hans hoff tilhørte nå menigheten. Man kunne da snakke om den altomfattende menighet. Man trengte ikke lenger gjemme seg bort eller feire nattverd i hemmelighet.

Dix er på mange måter positiv til kirkens utvikling på 300-tallet, og omtaler det som en tid da kirken fritt får utvikle og utfolde seg. Kirkens folk kunne forkynne og tilbe som de ville, feire gudstjeneste når de ville og bygge praktfulle basilikaer over hele riket. Han omtaler kirken som mer vital og blomstrende enn tidligere og snakker varmt om kirkens forkynnelse og nattverdsliturgi.

"A general progress in theological understanding of the faith and the marked rise in the level of christian culture from the secular point of view which occurs in the fourth century, enabled the church to express her eucharistic devotion with a new precision and an elegance of literary form which have never been surpassed".¹²⁸

Utfordringen med det Dix sier her og i store deler av sin bok, er at han omtaler kirken med dens uttrykk og liturgi, men ser ut til i stor grad å utelate menighetens rolle og betydning. På en måte behandler han kirke og menighet som to ulike størrelser. Det reiser spørsmålet; var det slik på 300- og 400-tallet at kirke og menighet ikke lenger var det samme? Var det slik at "kirken" på sin side ble definert av kirkebygningen, gudstjenesten, liturgien, presteskaper og

¹²⁷ Ibid, s. 129

¹²⁸ Dix, *The shape*, s. 304

det som skjedde under kirkens feiringer og offisielle arrangementer - mens menigheten ble definert av de menneskene som var medlemmer av kirken?

Skarsaune har som jeg tidligere nevnte skrevet at det ikke ble noen gudstjeneste før presteskapet kom inn i kirken og gjorde sin liturgi. Menigheten var avhengig av det kirkelige embetet. Den liturgi som menigheten og alle kristne gjorde tidligere ble nå avhengig av presteskapet og deres riktige innvielse av sakramentene. Og den liturgi som tidligere ble gjort "overalt", kunne nå kun finne sted i kirkebygningen.

6.3 Nye barrierer

På den ene siden kan man si at de barrierer som tidligere fantes mellom menigheten og verden ble visket ut ved det Konstantinske skiftet. Alle ble en del av Guds menighet og alt som konstituerte den kristnes liv ble en del av menighetslivet. For en flott forståelse av *hva og hvem* menigheten var! Flott fordi skillene mellom folk ble fjernet, skillene mellom Gud og folk ble fjernet og skillene mellom folk og deltakelse i det hverdagslige liv ble fjernet. På den andre siden kan det se ut som om det med dette kom nye barrierer, eller at tidligere barrierer ble flyttet.

La oss se litt på en av disse *nye* barrierene. I urmenigheten og langt opp på 200-tallet var kirken gjennomsyret av tanken om at alle innenfor dens "gjerder" var likeverdige. De var alle mennesker som hadde fått del i den samme frelse og nåde. Den nye menighetsvirkeligheten etter Konstantin pekte mot at prestene var i en klasse for seg selv. På en måte sies dette helt tydelig av personer som J. Krysostomos, samtidig som det ble uttrykt i praksis - og da tenker jeg spesielt på presteskapets pomp og prakt, og den autoritet som de ble tillagt.

Samtidig sa prester og munkes innenfor den monastiske bevegelse at det fantes to typer kristne; *de fullkomne* og *de andre*. Innenfor kirken, som spredte seg over hele Romerriket, dukket det opp begreper og ordninger, synlige og usynlige barrierer. Mellom de som virkelig hadde forstått det og de som på en måte ble regnet som de hellige så lenge de var døpte. Disse var fullverdige medlemmer av kirken, men hadde egentlig ikke forstått det og måtte holdes på avstand fra det virkelig hellige.

På mange måter kan man faktisk si at dette var riktig. Kirken fyltes opp av mennesker som i det ytre oppfylte kravene som ble stilt til medlemmene. Disse var de nominelle kristne.

Kirken måtte ha en ledelse som overgikk den "gemene hop", både i åndelighet og i rett liv og lære. Menigheten trengte ledere som kunne lede dem med en stødig hånd, og som gikk foran med et rent hjerte.

Hvis menigheten ikke lenger var en forsamling av omvendte syndere, som ønsket å leve et helhjertet og hellig liv, ville det få betydning for menighetsforståelsen i den grad at man

kanskje måtte omdefinere hva og hvem menigheten var. Hvem som nominelt sett var menigheten burde være tydelig, men hvem som dypest sett var menigheten ble noe mer uklart. De nye, store og utsmykkede basilikaene som ble bygd på 300- og 400-tallet var kanskje med på å symbolisere dette i større grad enn hva som var ønskelig. Før var det den urkristne menighet som "var" tempelet. Når de kristne samlet seg i tilbedelse og gjorde liturgi, var de den tids tempel. Men uten menneskene i menigheten var det intet tempel. Og på en måte var det enkelte menighetslem tempelet. Under den nye Kirken var det basilikaen som var tempelet - en bygning verdig en konge. Det var der man gikk for å tilbe og det var der prestene gjorde sin liturgi på vegne av folket.

3- og 400-tallet brakte mange endringer for kirken og var på mange måter med på å samle den, og få den til å vokse og blomstre. Den brøt ned barrierer og åpnet for en videre menighetsforståelse. Samtidig skapte den nye skiller og etterlot en del ubesvarte spørsmål i forhold til definering av menigheten. Hva og hvem var "den nye" menigheten? Var denne menighetsforståelsen positiv eller negativ for kirken og den enkelte kristne? Hvilken betydning i positiv eller negativ forstand har dette fått for dagens kirke?

7.0 Konklusjon

Kanskje er de 150 årene etter Konstantins fredsedikt kirkens mest innholdsrike periode noensinne. Konsekvensene var i alle fall store, noe som vi også ser i kirken i dag.

Den mest radikale endringen i menighetsforståelse der og da var at den lille, utvalgte gruppen av troende, ble til hele Romerrikets befolkning. Grensene for hvem som tilhørte menigheten og kunne regnes som utvalgte ble flyttet. Ikke bare flyttet, de ble fjernet.

Opptakskravene til menigheten ble betydelig redusert, og det som tidligere ble regnet som uakseptabelt blant de hellige, både hva angikk sosialt liv, oppførsel og yrke, ble tillatt. Det som tidligere ble regnet som "verden" eksisterte ikke lenger. Verden var i menigheten og menigheten var i verden!

Samtidig ble fokuset på det allmenne prestedømmet tonet ned og intime nattverdsfeiringer rundt et bord ble borte. Forståelsen av at alle i menigheten var likeverdige forsvant, selv om det ikke ble uttalt direkte. I stedet reiste det seg en menighetselite av biskoper, prester og diakoner som lagde en grense mellom seg og resten av menigheten. Disse ble da det utvalgte folk.

Altså ble en grense fjernet, mens en ny grense ble tegnet opp. Denne nye grensen gikk rundt en mye mindre gruppe mennesker enn før og barrieren mellom prestene og resten av menigheten ble umulig å klatre over.

I en sum kan man si at det ble *to* menigheter i menigheten - *en* for prestene og *en* for folket. Jeg tror at mange av disse endringene i stor grad var negative, både for kirken og for den enkelte. Det har aldri vært og vil aldri bli slik at Gud gjør forskjell på folk. Alle som lever i troen på Jesus er utvalgt og får komme helt fram til alteret - helt fram til Gud. Den nye menighetsforståelsen kunne i stor grad ha ført til at mange troende ikke følte seg verdige for Gud. Vi vet at mange ikke deltok i selve nattverdsfeiringen. Mange unnlot det fordi kravene fra prestene ble for høye og fordi nattverden omspunnet med så mye mystikk, gudsfrykt og dramatikkk at steget *ut* av kirken ble lettere enn steget *fram* til alteret.

Det positive med disse endringene var at alle, i hvert fall på *en* måte, ble inkludert i kirken. Alle kunne i bunn og grunn delta i nattverden og motta Jesus Kristi hellige legeme og blod.

Utblick

Under en gjennomsnittlig gudstjeneste i dag er det alltid noen som ikke går til nattverd. Flere av disse sier det er på grunn av at de ikke føler seg verdige. Om dette er en konsekvens av 300- 400-tallets endringer, pietismen eller ulike former forkynnelse vet jeg ikke, men min

oppfatning er at vi ikke kan stenge altergangen for troende mennesker som trenger Jesu nåde og hellige nærvær.

Samtidig tror jeg vi må snu den trenden som er i Den Norske Kirke i dag som roper ut om “åpenhet, inkludering og toleranse”. En trend som sier at alt er greit; kjønnsnøytrale ekteskap, lesing av Koranen under høymessen, ikke-kristne kjendiser som forkynnere, kirkeledere som sier at et reelt helvete ikke finnes, en kirke som ikke tør å snakke om verken Jesus eller synd og omvendelse, og prester som sier at *alle* døpte - uavhengig av hvordan de lever og forholder seg til Jesus - kommer til himmelen.

Vi må tørre å drive sann trosopplæring som sier at barnedåpen krever et daglig gjensvar, en daglig bekjennelse og omvendelse. For “med hellig iver krever Gud den ånd han lot bo i oss”.¹²⁹ Et slikt daglig liv fører til herlighet i den kommende verden, og det fører til herlighet og et rikt liv her og nå. Og ikke minst, det vil skape en levende og herlig norsk kirke.

For å få dette til trenger vi prester som lever som hellige, utvalgte mennesker med beina plantet på jorda og hodet i himmelen. Prester som tør å si at de er kalt til å være hyrder og åndelige ledere - som ikler seg den hvite kjolen, stiller seg til alters, løfter hendene mot menigheten og velsigner den på vegne av Gud. Vi trenger prester som står i en spesiell posisjon, og vi trenger et hierarkisk lederskap i Den Norske Kirke. Men vi må leve som et hellig folk og ta Gud og hans Ord på alvor, før kirken tømmes helt for folk eller blir lik verden. Vi trenger grenser og grensesettere.

Dypest sett handler det ikke om antall medlemmer og nattverdsdeltakere, men om å lede folk til et personlig forhold med Jesus. Det handler om å lede folk fra død til liv. Det handler om frelse eller fortapelse. Ja, dypest sett handler alt om Gud!

¹²⁹ Jak 4,5

8.0 Bibliografi

Kilder

Bradshaw, Paul F. *The Canons of Hippolytus*. Edited by Paul F Bradshaw. English translation by Carol Bebawi. Grow Liturgical Study 2. Nottingham: Grove Books, 1987.

Baasland, Ernst/Hvalvik, Reidar. *De Apostoliske Fedre*. Redigert av Baasland/Hvalvik. Oslo: Luther Forlag, 1984.

Bibelen 1978/85. Oslo: Det Norske Bibelselskap, 1978, 2. utg. 1985.

Egeria. *Egerias reise til Det hellige land*. Oversatt av Else Schjøth. Oslo: H. Aschehoug & Co, 1991.

Ekenberg, Anders. *Hippolytos: Den Apostoliska Traditionen*. Oversatt og kommentert av Anders Ekenberg. Uppsala: Katolska Forlaget, 1994.

Grisbrooke, W. Jardine. *The Liturgical Portions of the Apostolic Constitutions: A Text for Students*. Translated, edited annotated and introduced by W. Jardine Grisbrooke. Grow Liturgical Study 13-14. Nottingham: Grove Books, 1990.

Martyr, Justin. *Første apologi*. Oversatt av Jostein Garcia de Presno. Oslo: Solum Forlag, 2004.

Novum Testamentum Graece. Nestle-Aland. 27th revised edition, 9th corrected printing 2006. Massachusetts: Hendrickson Publisher, 2007.

Sperry-White, Grant. *The Testamentum Domini: A text for Students, with Introduction, Translation, and Notes*. By Grant Sperry-White. Grow Liturgical study 19. Nottingham: Grove Books, 1991.

Litteratur

Anastasius II. "Sermon on the eucharistic assembly", i Everett Ferguson, *Studies in early Christianity*, New York/London: Garland Publishing, 1993, 335-48.

Bhaldraithe, Eoin de. "Early Christian Features Preserved in Western Monasticism", i Alan Kreider, *The origins of Christendom in the West*. Edinburgh/New York: T&T Clark, 2001, 153-78.

Bradshaw, Paul F. *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*. New York: Oxford University Press, 2002.

Brown, Peter L. R. *The rise of Western Christendom: triumph and diversity, A.D. 200-1000*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.

Dix, Gregory. *The shape of the liturgy*. London: Adam & Charles Black, 1945.

Garret Jr., James Leo. "The Pre-Cyprianic doctrine of the priesthood of all christians", i Everett Ferguson, *Studies in early Christianity*, New York/London: Garland Publishing, 1993, 253-69.

Jungmann, Josef A. *The early liturgy to the time of Gregory the Great*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1959.

Krysostomos, Johannes. "Homily on Matthew 32:6-7", i Daniel J. Sheerin, *The Eucharist*, Wilmington, Delaware: Michael Glazier Inc., 1986, 319-23.

Krysostomos, Johannes. *On the priesthood* i The Nicene and Post-Nicene Fathers, First Series, Vol. 9. Edinburgh: T&T Clark, 1989.

Mason, A. J. "Conceptions of church in the early times", i Everett Ferguson, *Studies in early Christianity*, New York/London: Garland Publishing, 1993, 1-56.

Schmemmann, Alexander. *Introduction to Liturgical Theology*, New York: ST VLADIMIR'S SEMINARY PRESS, 1986.

Skarsaune, Oskar. "Det kirkelige embete: fra presbyter til prest og biskop I-II", i *Tidsskrift for teologi og kirke*, 2000, 71 årg., 215-32.

Skarsaune, Oskar. *Fra Jerusalem til Rom og Bysants*. Kolbotn: TANO A/S, 1987.

Skarsaune, Oskar. *In the shadow of the temple*. Downers Grove: InterVarsity Press, 2002.

Skarsaune, Oskar. *Og Ordet ble kjød*. Oslo: Luther Forlag, 2001.

Sullivan, Francis A. *From apostles to bishops*. New York: The Newman Press, 2001.

Williams, George Hunston. "The role of the layman in the ancient church", i Everett Ferguson, *Studies in early Christianity*, New York/London: Garland Publishing, 1993, 271-304.

Yarnold, Edward. *The Awe-Inspiring Rites of Initiation*. Edinburgh: T&T CLARK, 1994.

Fra internett

Skarsaune, Oskar. "The Constantinian Turn", i *Tidsskrift for Teologi og Kirke*, nr. 03-04, 2007, 298-309. http://www.idunn.no/ts/ttk/2007/03/the_constantinian_turn

Kvalbein, Hans. "De første kristne i Roma", i *To gode keisere?* Johan Henrik Schreiner/Knut Ødegård. Oslo: Messel Forlag, 1966, s. 13-44.

http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2010052822006

Note 64: http://www.fagsider.org/kirkehistorie/tabell/tab_a_Oldkirken.htm

Note 72: <http://www.studylight.org/lex/grk/view.cgi?number=2819>

Note 95:

http://www.armageddonchurch.com/?Possible%26nbsp%3Borigin_of_the_Altar_and_Communion_rite_in_the_Megiddo_prison_mosaic